

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΑΔΗΛΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΣΟΦΟ ΑΤΟΜΟ: ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΞΥΠΝΟ, ΤΟΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ, ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΗ

*Δέσποινα Μωραΐτου και Αναστασία Ευκλείδη
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Περίληψη: Στόχος της εργασίας αυτής ήταν να αποκαλύψει τις σχέσεις της ηλικίας με τη διαμόρφωση των καθημερινών απόψεων των ανθρώπων για το πρότυπο του σοφού ατόμου, σε σύγκριση με παρεμφερή πρότυπα ατόμων, όπως το έξυπνο άτομο, το δημιουργικό άτομο, και ο ανθρωπιστής. Δείγμα 417 συμμετεχόντων, ηλικίας 13 έως 83 ετών, έδωσε απαντήσεις για το σοφό, το έξυπνο, το δημιουργικό άτομο, και τον ανθρωπιστή στο Ερωτηματολόγιο Γνωστικών Χαρακτηριστικών, το οποίο συνέθεταν 61 προτάσεις – γνωστικά χαρακτηριστικά. Η ανάλυση παραγόντων έδειξε ότι τα γνωστικά χαρακτηριστικά για το σοφό άτομο οργανώνονται σε 4 κύριους παράγοντες, που δεν ταυτίζονται με αυτούς των άλλων εννοιών. Οι παράγοντες αυτοί ήταν: (α) Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη, (β) Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση, (γ) Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων, και (δ) Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα. Μια σειρά αναλύσεων διακύμανσης έδειξε ότι οι νέοι μαθητές αντιμετωπίζουν τη σοφία περισσότερο ως ειδικές δεξιότητες και έμφυτα χαρίσματα σε αντιδιαστολή προς τους ενήλικες, οι οποίοι της αποδίδουν περισσότερα και πιο σύνθετα γνωστικά χαρακτηριστικά. Αντιστρόφως, η έξυπνάδα διαφαίνεται ως το κυρίαρχο γνωστικό πρότυπο των νεαρών ατόμων.

Λέξεις κλειδιά: Ανθρωπιστής, Δημιουργικός, Έξυπνος, Σοφός.

Διεύθυνση: Δέσποινα Μωραΐτου, Σαμακοβίου 14, 546 36 Θεσσαλονίκη. Τηλ.: 2310-201372, Fax: 2310-201372, E-mail: chara333@hol.gr

Εισαγωγή

Από ιστορικής άποψης τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ανθρώπου επιτυγχάνονται σε κοινωνίες που βρίσκονται στο απόγειο της ανάπτυξής τους. Οι κοινωνίες αυτές δεν ασχολούνται αποκλειστικά με τις καταστροφές και την ανασυγκρότηση και επιδιόρθωση των συνεπειών τους, αλλά προχωρούν παραπέρα και αναζητούν καθετί που δίνει μεγαλύτερη αξία και νόημα στην ανθρώπινη ζωή, καθετί που προκαλεί την ‘ανάταση’ (Seligman, 2003). Οι ψυχολόγοι της θετικής ψυχολογίας, που εστιάζουν το επιστημονικό τους ενδιαφέρον στη μελέτη των δυνατών σημείων και των αρετών του ανθρώπου, υποστηρίζουν ότι η επιστήμη της ψυχολογίας, ως ‘εργαλείο’ της σύγχρονης κοινωνίας, θα πρέπει να αλλάξει τη βασική της αποστολή. Κι ενώ, για πολλές δεκαετίες, έχει δυσανάλογα επικεντρωθεί στο ‘παθολογικό’, με κύριο στόχο την κατανόηση και τη θεραπεία της ψυχικής αρρώστιας, θα πρέπει, πλέον, να μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά με βασική αποστολή να βελτιώσει την ποιότητα της ζωής όλων των ανθρώπων (Seligman, 2003). Ένας τέτοιος στόχος, πολύ πέρα από την αποκατάσταση ή την επαναφορά του ατόμου σε ‘φυσιολογικά’ επίπεδα λειτουργικότητας, μπορεί να επιτευχθεί με την ανάπτυξη και την ενίσχυση ψυχικών παραγόντων που διασφαλίζουν συναισθηματική ζωτικότητα και θετική λειτουργικότητα σε προσωπικό και σε κοινωνικό επίπεδο (Aspinwall & Staudinger, 2003. Keyes & Haidt, 2003).

Μια πολύ πρόσφατη συστηματική προσπάθεια ταξινόμησης και μέτρησης αυτών των ‘θετικών’ ψυχικών παραγόντων αποτελεί το πρόγραμμα “Αξίες Σε Δράση-ΑΣΔ: Ταξινόμηση των Δυνατών Σημείων και των Αρετών” (Values In Action-VIA: Classification of Strengths and Virtues) των Peterson και Seligman (2004), στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η μελέτη της σοφίας και της γνώσης ως καθολικά αναγνωρισμένων αρετών και θετικών ιδιοτήτων του ανθρώπου. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού ως επιμέρους συνιστώσες της σοφίας και της γνώσης έχουν ταξινομηθεί η περιέργεια και το ενδιαφέρον για τον κόσμο, η αγάπη για τη μάθηση, η κριτική ικανότητα και σκέψη, το ‘ανοιχτό μυαλό’, η εφευρετικότητα και πρωτοτυπία, η πρακτική νοημοσύνη και εξυπνάδα, η κοινωνική/ προσωπική/ συναισθηματική νοημοσύνη, και η διαμόρφωση ολοκληρωμένης οπτικής (Peterson & Seligman, 2004). Αυτή η άποψη συμβαδίζει με τις διάφορες

προσεγγίσεις της σοφίας ανά τους αιώνες στη θρησκεία και στη φιλοσοφία, που τονίζουν τρία χαρακτηριστικά του σοφού ατόμου: τη θετική προσωπικότητα, την ηθική συγκρότηση, και τη γνωστική ικανότητα (βλ. Μωραΐτου, 2002). Στην εργασία αυτή θα επικεντρωθούμε στη γνωστική διάσταση της σοφίας και, ειδικότερα, στα συστατικά που περιλαμβάνει και στη μεταβολή των αντιλήψεων για τη δομή της με την πρόοδο της ηλικίας.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τους Baltes και Freund (2003), η σοφία ορίζεται ως “γνώση για θεμελιώδη ζητήματα της ζωής, που στηρίζεται στην εμπειρία”. Η σοφία σε αυτό το πλαίσιο προσδιορίζεται με βάση την πλούσια πραγματολογική και διαδικαστική γνώση για ζητήματα της ζωής, την ικανότητα να αντιλαμβάνεται κανείς τις επιδράσεις του περιβάλλοντος στη συμπεριφορά και να κατανοεί τη σχετικότητα των αξιών και των στόχων ζωής, καθώς και την ικανότητα διαχείρισης της αβεβαιότητας που διέπει τη ζωή (Baltes & Freund, 2003). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση της σοφίας, οι Pasupathi, Staudinger, και Baltes (2001) κατέληξαν στο εξής συμπέρασμα: Η ηλικία από την εφηβεία μέχρι και την πρώιμη ενηλικίωση (15–25 χρόνια της ζωής) αποτελεί καθοριστική περίοδο για μια αλματώδη ανάπτυξη της σοφής γνώσης και κρίσης σε σχέση με άλλες περιόδους της ζωής. Από τη χορήγηση σε νεαρά άτομα έργων με τη μορφή διλημμάτων της καθημερινής εφηβικής ζωής οι ερευνητές αυτοί διαπίστωσαν ότι η ηλικία παίζει σημαντικό ρόλο κυρίως στην απόκτηση πραγματολογικής και διαδικαστικής γνώσης για ζητήματα της ζωής (Pasupathi et al., 2001).

Με βάση τη χρήση του “Ερωτηματολογίου Στοχαστικής Κρίσης” (Reflective Judgment Interview, RJI) των Kitchener και Brenner (1990), το οποίο αποτελείται από τέσσερα διλήμματα σχετικά με τη λήψη αποφάσεων σε κρίσιμους τομείς της ζωής, οι ερευνητές αυτοί υποστήριξαν ότι η σοφία συνδέεται με το έβδομο και ανώτατο στάδιο της επιστημικής γνώσης. Κατά το στάδιο αυτό, το άτομο αναγνωρίζει τα όρια της προσωπικής του γνώσης αλλά και τη γενικότερη αβεβαιότητα που διέπει την ανθρώπινη γνώση και, συνάμα, είναι ικανό να διαμορφώσει μια σύνθετη κρίση ως προς ένα μη επαρκώς δομημένο πρόβλημα με υπευθυνότητα και με ταπεινότητα. Η κατάκτηση του σταδίου αυτού βρέθηκε ότι συσχετίζεται θετικά με την ηλικία όσον αφορά την περίοδο από την εφηβεία μέχρι και τα 30 χρόνια της ζωής. Παρόμοια ευρήματα έδωσαν και έρευνες στις οποίες η σοφία μετρήθηκε ως λανθάνουσα μεταβλητή που συνδέεται με εκφάνσεις του θυμικού και του γνωστικού τομέα καθώς και με το στοχασμό επί της σκέψης και επί του εαυτού γενικότερα (Ardelt, 2003). Οι Wink και Helson (1997) βρήκαν από διαχρονική τους έρευνα ότι η “πρακτική σοφία”, που

συνδυάζει γνωστικά στοιχεία με στοχασμό επί του εαυτού και με χαρακτηριστικά ώριμης προσωπικότητας, τείνει να αυξάνεται από τα 27 ως τα 52 χρόνια της ζωής.

Ωστόσο, στο γήρας φαίνεται να υπάρχει αρνητική συσχέτιση της ηλικίας με τη διαλεκτική σκέψη και τη λήψη αποφάσεων σε συνθήκες αβεβαιότητας. Σε δείγμα συμμετεχόντων 52–87 χρονών με μέσο όρο ηλικίας τα 71 χρόνια βρέθηκε μια συνεχώς διευρυνόμενη έκπτωση της γνωστικής λειτουργικότητας των ατόμων από τα 75 χρόνια της ζωής και πέρα, η οποία επηρεάζει εύλογα και τη σοφία τους (Ardelt, 2003. Baltes, 1997. Baltes & Staudinger, 2000).

Σε αντίστοιχα ευρήματα κατέληξαν, ωστόσο, και μερικές εμπειρικές εργασίες που στόχευαν στη διερεύνηση των “άδηλων θεωριών” ή, αλλιώς, των “καθημερινών απόψεων” για τη σοφία που διαθέτουν οι απλοί άνθρωποι και όχι οι ‘ειδικοί’. Η Clayton (1975), με την εφαρμογή ανάλυσης πολυδιάστατης κλιμάκωσης σε ζεύγη λέξεων, οι οποίες κατά τη γνώμη των απλών ανθρώπων περιγράφουν το σοφό άτομο, διαπίστωσε ότι με το πέραςμα της ενήλικης ζωής οι άδηλες αναπαραστάσεις της σοφίας αποκτούν περισσότερες διαστάσεις και διαφοροποιούνται καλύτερα από παρεμφερείς έννοιες (Sternberg, 2001). Οι Μωραΐτου, Ευκλείδη, και Κιοσέογλου (2004), επίσης, χρησιμοποίησαν ανάλυση πολλαπλών αντιστοιχιών και ιεραρχική ανάλυση συστάδων προκειμένου να επεξεργαστούν κατά τρόπο συνολικό ποιοτικά δεδομένα σχετικά με τα πρότυπα της σοφίας και του σοφού ατόμου στον ελληνικό πληθυσμό. Διαπίστωσαν ότι οι σαφείς και ολοκληρωμένες θεωρίες των ‘μη ειδικών’ για τη σοφία – ως έμπειρη γνώση για τη ζωή ή ως ικανότητα διαχείρισης δυσεπίλυτων προβλημάτων με βάση τη διαλογιστική – αρχίζουν να δομούνται μετά τα 15 χρόνια της ζωής. Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο μπορεί να επιταχύνει ηλικιακά τη διαμόρφωση θεωρίας για τη σοφία και, μάλιστα, με συνεπή αναφορά σε ‘εσωτερικά’ χαρακτηριστικά ή στοιχεία της προσωπικότητας και όχι σε ‘εξωτερικά’ ή επιφανειακά γνωρίσματα του ατόμου (Μωραΐτου et al., 2004).

Τον καθοριστικό ρόλο της ηλικίας για την αναγνώριση της σοφίας μέσα από τα βιώματα της καθημερινής ζωής επισήμαναν οι Bluck και Glück (2004), οι οποίοι κατέγραψαν τις αφηγήσεις εφήβων, νέων και ηλικιωμένων ατόμων σχετικά με κάτι ‘σοφό’ που το καθένα από τα άτομα αυτά θεωρεί ότι είπε, σκέφτηκε, ή έκανε κάποια στιγμή στη ζωή του. Οι αφηγήσεις αυτές αντανακλούν την προσωπική, άδηλη θεώρηση του ατόμου για τη σοφία. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής έδειξαν ότι οι έφηβοι υστερούν έναντι των ηλικιωμένων, αλλά κυρίως έναντι των νεαρών ενήλικων ατό-

μων, ως προς τη γενίκευση της σοφής σκέψης ή συμπεριφοράς σε ποικίλους τομείς της ζωής. Υστερούν, επίσης, ως προς την ένταξη των προσωπικών βιωμάτων σοφίας σε μια γενικότερη φιλοσοφία ζωής (Bluck & Glück, 2004). Την έλλειψη υπεροχής των ηλικιωμένων σε σύγκριση με τα νεαρά ενήλικα άτομα ως προς τη σοφία διαπίστωσε και ο Webster (2003) σε έρευνα με κλίμακες αυτο-αναφοράς σε προτάσεις που αντανακλούσαν πέντε συνιστώσες του προτύπου της σοφίας, δηλαδή την πείρα, τη συναισθηματική ρύθμιση, τον αναλογισμό και τις αναμνήσεις, τη δεκτικότητα του νέου, και το χιούμορ (Webster, 2003).

Συνοψίζοντας, με βάση τα εμπειρικά δεδομένα που αφορούν έκδηλες αλλά και άδηλες θεωρίες για τη σοφία, η ηλικία αναδεικνύεται ως βασικός παράγοντας που συνδέεται με τις απόψεις, αλλά και με τη 'σοφή' συμπεριφορά, από την εφηβεία μέχρι και το γήρας. Ωστόσο, η εικόνα που έχουμε για την ανάπτυξη των αντιλήψεων για τη σοφία είναι σε μεγάλο βαθμό αποσπασματική και αφορά διαφορετικές πλευρές της σοφίας ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση των ερευνητών.

Επίσης, εξαιρετικά ελλιπής είναι και η εικόνα του τρόπου που διαφοροποιούνται οι άδηλες θεωρίες που υιοθετούν οι άνθρωποι για τη σοφία από τις άδηλες θεωρίες τους για παρεμφερείς έννοιες, με το πέρασμα της ηλικίας. Από ιστορικής άποψης, η σοφία έχει συνδεθεί πρωτίστως με τη γνώση και με τον τρόπο που προσεγγίζεται η γνώση από το άτομο-φορέα της. Ως κατεξοχήν γνωστική διεργασία, λοιπόν, η σοφία έχει θεωρηθεί ότι αλληλοεπικαλύπτεται μερικώς με άλλες γνωστικές ιδιότητες του ατόμου όπως η ευφυΐα και η δημιουργικότητα. Ταυτοχρόνως, όμως, διαφοροποιείται ριζικά από αυτές ως προς το γεγονός ότι τα γνωστικά αντικείμενα της σοφίας είναι οι διαχρονικές καθολικές αλήθειες, και ως προς τον τρόπο προσέγγισης της πραγματικότητας από το άτομο-φορέα σοφίας, που είναι συσχετιστικός και ολιστικός (Baltes, in press. Csikszentmihalyi & Rathunde, 1990. Μωραΐτου, 2002). Από τη σύγχρονη ψυχολογική έρευνα για τη διαφοροποίηση της σοφίας από παρεμφερή γνωστικά χαρακτηριστικά του ατόμου όπως η ευφυΐα, η δημιουργικότητα, και η πανουργία, βρέθηκε, επίσης, ότι η σοφία μοιράζεται μαζί τους ένα κοινό υπόβαθρο γενικών γνωστικών ικανοτήτων. Ταυτοχρόνως, διαφοροποιείται από αυτά ως προς μερικές πρωτοτυπικές διαστάσεις της όπως είναι η φρόνηση, η εξαιρετική ικανότητα κατανόησης, και οι άριστες δεξιότητες κρίσης και επικοινωνίας (βλ. Sternberg, 1990, 2001).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω θεωρητικές απόψεις και τα ερευνητικά ευρήματα, ο Sternberg (1990) υποστήριξε ότι η διαφοροποίηση της

σοφίας από την ευφυΐα και τη δημιουργικότητα έγκειται σε μεγάλο βαθμό σε ατομικές διαφορές ως προς την προσέγγιση της γνώσης και της πραγματικότητας: το σοφό άτομο αντιστέκεται στην αυτοματοποίηση των διεργασιών επεξεργασίας της γνώσης και διακρίνεται για το μεταγινώσκειν του, δηλαδή για τη γνώση του σχετικά με τη φύση, τις προϋποθέσεις, το νόημα, και τα όρια της γνώσης. Το δημιουργικό άτομο στοχεύει γενικώς να ξεπεράσει την υπάρχουσα γνώση, ενώ το ευφυές άτομο στοχεύει συνήθως στη βέλτιστη ανάκληση και χρήση της γνώσης, ενώ ο βαθμός ευφυΐας του εξαρτάται από το ποσό των αυτοματοποιημένων διεργασιών που διαθέτει για την επεξεργασία των πληροφοριών. Ως προς τον τρόπο με τον οποίο το άτομο χρησιμοποιεί τις γνωστικές του διεργασίες, ο σοφός άνθρωπος προτιμά ένα διακριτικά κριτικό γνωστικό ύφος, από την άποψη ότι εστιάζεται στην προσπάθεια να κατανοήσει τα αίτια ενός φαινομένου. Ο δημιουργικός άνθρωπος υιοθετεί συχνά νομοθετικό γνωστικό ύφος, προχωρώντας πέρα από τους συμβατικούς τρόπους προσέγγισης ενός φαινομένου, ενώ ο ευφυής κλίνει προς το εκτελεστικό ύφος, αποδεχόμενος τους όρους μιας δεδομένης κατάστασης, προκειμένου να τη διαχειριστεί. Σε σχέση με την προσωπικότητα ως παράγοντα ατομικών διαφορών, το σοφό άτομο αισθάνεται άνετα με την ασάφεια και τα εμπόδια, αντιμετωπίζοντάς τα ως καταστάσεις σύμφυτες με τη ζωή, που οφείλει να τις κατανοήσει. Το δημιουργικό άτομο τείνει να αναζητά έναν διαφορετικό ορισμό ή τρόπο προσέγγισης της προβληματικής κατάστασης, ώστε αυτή να μην υφίσταται πια. Αντιθέτως, το ευφυές άτομο κλίνει προς την προσπάθεια ελαχιστοποίησης ή και εξάλειψης της ασάφειας και των εμποδίων μέσα στο συμβατικό πλαίσιο από το οποίο αναδύθηκαν. Τέλος, όσον αφορά τα κίνητρα, το σοφό άτομο υποκινείται κυρίως προς την αναζήτηση του βαθύτερου νοήματος ενός φαινομένου. Το δημιουργικό άτομο στρέφεται συνήθως προς την προσπάθεια κατανόησης νέων ειδών φαινομένων ή νέων τρόπων προσέγγισης ενός φαινομένου, ενώ το ευφυές άτομο υποκινείται πρωτίστως προς την κατανόηση όσο το δυνατό περισσότερων φαινομένων (Sternberg, 1990, 2001).

Στις πιο πρόσφατες απόψεις του για τη σοφία, ωστόσο, ο Sternberg (1998) επικεντρώθηκε στη σχέση της σοφίας με την “πρακτική νοημοσύνη” ή, αλλιώς, με την ικανότητα να διαχειρίζεται κανείς αποτελεσματικά τα προβλήματα της καθημερινής ζωής. Τέτοιου είδους προβλήματα χαρακτηρίζονται από την έλλειψη πληροφοριών απαραίτητων για την εξεύρεση της λύσης τους, αλλά και από τη συσχέτισή τους με την καθημερινή εμπειρία. Μέσα σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η σοφία ορίζεται ως η χρήση ενός εί-

δους άδηλης διαδικαστικής γνώσης που βρίσκεται στο υπόβαθρο της πρακτικής νοημοσύνης, αποκτιέται μέσα από την εμπειρία, και αναφέρεται στο τι πρέπει να γίνει σε πολύπλοκες καταστάσεις της ζωής. Ωστόσο, καθοριστική προϋπόθεση για τη σοφή χρήση αυτής της σιωπηρής γνώσης είναι μια παράμετρος ηθικής φύσης, δηλαδή η ύπαρξη αξιών που διαμεσολαβούν στην εύρεση της λύσης σε ένα πρόβλημα, προκειμένου να επιτευχθεί το κοινό καλό (Sternberg, 1998, 2001).

Πράγματι, πέραν της επικάλυψης με έννοιες που αφορούν γνωστικά χαρακτηριστικά, η σοφία φαίνεται πως επικαλύπτεται μερικώς και με έννοιες που ορίζονται με βάση το ήθος σε ενδο- και σε δια-προσωπικό επίπεδο. Και αυτό διότι κυρίως από ιστορικο-φιλοσοφικής άποψης, έχει συχνά υποστηριχτεί ότι η σοφία, ως γνώση των καθολικών αληθειών, οδηγεί αναγκαστικά σε δράση συμβατή με τις υπέρτατες πανανθρώπινες αξίες και με την εξυπηρέτηση του γενικού καλού (βλ. Baltes, in press. Baltes, Glück, & Kunzmann, 2002. Μωραΐτου, 2002. Sternberg, 1998). Επίσης, από την ψυχολογική έρευνα έχει βρεθεί ότι, σύμφωνα με τις άδηλες θεωρίες των ανθρώπων για τη σοφία και για τον ανθρωπισμό, οι δύο έννοιες συγκλίνουν ως προς τη διάσταση της ηθικής συμπεριφοράς και δράσης. Ταυτόχρονα, όμως, διαφοροποιούνται μεταξύ τους από την άποψη ότι η σοφία, ως ηθική χρήση του νου, συνδέεται με την ψύχραιμη διαχείριση σοβαρών προβλημάτων προς όφελος του συνόλου. Αντιθέτως, ο ανθρωπισμός νοείται ως γενικότερη αλτρουιστική συμπεριφορά και δράση, η οποία προϋποθέτει την ολοκληρωτική συμμετοχή του ατόμου σ' αυτήν μέχρι αυτοθυσίας (Μωραΐτου et al., 2004).

Στόχοι και υποθέσεις

Για να αποσαφηνιστεί η εικόνα της ανάπτυξης των αντιλήψεων των ανθρώπων για το σοφό άτομο, η παρούσα εργασία έθεσε ως κύριο στόχο τη συστηματική διερεύνηση των επιδράσεων της ηλικίας στη δόμηση των άδηλων θεωριών των ανθρώπων για τη σοφία ως γνωστικό χαρακτηριστικό των ατόμων. Η επικέντρωση του ενδιαφέροντος της μελέτης αυτής στις άδηλες ή καθημερινές θεωρίες που επικρατούν στην κοινωνία και όχι σε μια ειδική ψυχολογική θεώρηση της σοφίας βασίστηκε στο σκεπτικό ότι διαχρονικά και διαπολιτισμικά η σοφία θεωρείται αρετή, η οποία συνδέεται με τη δράση των ανθρώπων στο κοινωνικό περιβάλλον. Αυτό εξυπονοεί ότι οι άνθρωποι διαθέτουν αντιλήψεις για τη σοφία και το σοφό άτομο, και με βάση αυτές τις αντιλήψεις κρίνουν τόσο τους άλλους όσο και τον

εαντό τους ως προς τη σοφία που διαθέτουν σε αποφάσεις και πράξεις σχετικές με σημαντικά, δυσεπίλυτα προβλήματα της ζωής (Aspinwall & Staudinger, 2003. Baltes & Staudinger, 1996). Έτσι, η επικέντρωση στις άδηλες θεωρίες από τη μια αποκαλύπτει το περιεχόμενο, τη δομή, και την ανάπτυξη των αντιλήψεων των απλών ανθρώπων για το σοφό άτομο. Από την άλλη, εξασφαλίζει οικολογική εγκυρότητα στην έρευνα, από την άποψη ότι παρέχει τη δυνατότητα να διαφανεί αν πράγματι στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας υπάρχει ένα ενιαίο πρότυπο για το σοφό άτομο ή ένα αναπτυσσόμενο πρότυπο που μεταβάλλεται καθώς αυξάνει η ηλικία.

Προκειμένου να επιτευχθεί ο βασικός στόχος της παρούσας εργασίας, ως ειδικότερος στόχος τέθηκε η κατασκευή ενός ερωτηματολογίου για τη διερεύνηση των αντιλήψεων σχετικά με τα γνωστικά χαρακτηριστικά του σοφού ατόμου. Με τον τρόπο αυτό αναμέναμε να αναδειχθεί το γνωστικό πρότυπο του σοφού ατόμου και οι διαφορές του από το πρότυπο που έχουν οι άνθρωποι για τον έξυπνο, το δημιουργικό, αλλά και τον ανθρωπιστή. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι προτιμήσαμε τη σύγκριση της σοφίας με την εξυπνάδα, με βάση το σκεπτικό ότι η έννοια αυτή είναι πιο συνηθισμένη στην καθημερινή γλώσσα και, άρα, πιο εύκολα κατανοητή από τους μη ειδικούς σε σχέση με άλλες παρόμοιες της όπως η ευφυΐα ή η νοημοσύνη. Επιπλέον, θεωρήθηκε πως θα είχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την έρευνα η σύγκριση μεταξύ σοφίας και εξυπνάδας, από την άποψη ότι το πρότυπο του “έξυπνου ατόμου” στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας είναι πολύ πιθανό να συμπεριλαμβάνει ως καθοριστική συνιστώσα του την πρακτική νοημοσύνη. Αντιθέτως, το πρότυπο του “ευφυούς ατόμου” παραπέμπει πρωτίστως στην “αναλυτική και ακαδημαϊκή νοημοσύνη” (βλ. Sternberg, 1997). Η σύγκριση της σοφίας με τον ανθρωπισμό, επίσης, στόχευε να διερευνήσει το βαθμό που το πρότυπο της σοφίας διαφοροποιείται γνωστικά από τα παρεμφερή του ως προς την ηθική και κοινωνική πλευρά. Με άλλα λόγια, θεωρήθηκε ότι θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον να διαφανεί αν το γνωστικό υπόβαθρο του ανθρωπισμού παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό της σοφίας.

Σύμφωνα με τις θεωρίες που περιγράφουν τη διά βίου γνωστική ανάπτυξη (Alexander & Langer, 1990. Sternberg, 1990, 2001), η σοφία ταυτίζεται κυρίως με τη διαλεκτική σκέψη ως ικανότητα σύνθεσης των αντιθέτων, με την αύξηση της γνώσης και την παράλληλη συνειδητοποίηση της άγνοιας, με την πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων, και με το συνδυασμό αφηρημένης-υποθετικοπαραγωγικής σκέψης και ολιστικών-υπαρξιακών

τρόπων σκέψης. Άλλοι θεωρητικοί συνδέουν τη σοφία με την ύπαρξη εμπειρίας ως προς συγκεκριμένους τομείς της πραγματικότητας (Baltes & Freund, 2003. Baltes & Singer, 2001. Baltes, Staudinger, & Lindenberger, 1999). Ειδικότερα, η σοφία ταυτίζεται κυρίως με την εμπειρογνωμοσύνη στον τομέα της καθημερινής ζωής. Τέλος, σε σχέση με τη νοημοσύνη, η σοφία έχει συνδεθεί, ως επί το πλείστον, με την “αποκρυσταλλωμένη νοημοσύνη”, η οποία αναφέρεται στην αποκτημένη και συσσωρευμένη δηλωτική γνώση του ατόμου. Η γνώση αυτή επηρεάζεται κυρίως από την εμπειρία και το μορφωτικό επίπεδο (Baltes & Singer, 2001. Baltes et al., 1999).

Με βάση τα παραπάνω, υποθέσαμε ότι η δομή του προτύπου για τα γνωστικά χαρακτηριστικά του σοφού ατόμου θα περιλαμβάνει ως καθοριστικές γνωστικές συνιστώσες τη διαλεκτική σκέψη, την έμπειρη γνώση ως προς συγκεκριμένους τομείς της πραγματικότητας και κυρίως ως προς την καθημερινή ζωή, και την αποκρυσταλλωμένη νοημοσύνη ως συσσωρευμένη γνώση (Υπόθεση 1).

Επίσης, υποθέσαμε ότι το πρότυπο του σοφού ατόμου θα διαφοροποιείται στις καθοριστικές γνωστικές συνιστώσες του από το πρότυπο του έξυπνου και του δημιουργικού ανθρώπου, αλλά και του ανθρωπιστή. Ταυτοχρόνως, λόγω της επικάλυψης του προτύπου του σοφού ατόμου με τα άλλα πρότυπα ανθρώπων, υπήρχε η πρόβλεψη ότι θα συγκλίνει σε κάποιες γνωστικές συνιστώσες με καθένα από τα υπόλοιπα τρία πρότυπα ατόμων (Υπόθεση 2).

Σχετικά με την ανάπτυξη των αντιλήψεων για τις γνωστικές πλευρές της σοφίας, υποθέσαμε ότι τα πρότυπα για τη σοφία που υιοθετούν οι έφηβοι, οι νεαροί ενήλικες, οι μεσήλικες και οι ηλικιωμένοι θα διαφέρουν ως προς την έμφαση που δίνεται στις διάφορες γνωστικές συνιστώσες της σοφίας αλλά και στη διαφοροποίησή τους από παρεμφερείς έννοιες όπως η έξυπνάδα, η δημιουργικότητα, και ο ανθρωπισμός (Υπόθεση 3).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες

Το δείγμα ελήφθη από την ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Εξετάστηκαν 417 συμμετέχοντες, ηλικίας 13 ως 83 ετών, 193 άνδρες και 224 γυναίκες. Οι συμμετέχοντες κατανεμήθηκαν σε 8 ομάδες ως προς την ηλικία και σε 3 ομάδες μορφωτικού επιπέδου. Επειδή η ταξινόμηση ως προς

το μορφωτικό επίπεδο έγινε με βάση τον αριθμό των ετών εκπαίδευσης, δεν αντιπροσωπεύονταν και τα τρία μορφωτικά επίπεδα σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Λόγω του μειονεκτήματος αυτού, έγινε μια ανακατάταξη των τεσσάρων μικρότερων σε ηλικία ομάδων, δηλαδή των μαθητών, σε 3 κοινωνικοοικονομικά επίπεδα – χαμηλό, μέσο και υψηλό – με βάση το μορφωτικό επίπεδο / είδος επαγγέλματος του πατέρα. Η κατανομή των συμμετεχόντων φαίνεται στον Πίνακα 1.

Όργανα μέτρησης

Το Ερωτηματολόγιο Γνωστικών Χαρακτηριστικών. Το Ερωτηματολόγιο Γνωστικών Χαρακτηριστικών κατασκευάστηκε με βάση την εκτεταμένη και λεπτομερή ανασκόπηση των ιστορικοφιλοσοφικών απόψεων και των σύγχρονων ψυχολογικών θεωριών για τη σοφία (Μωραΐτου, 2002). Μέσα από όλες αυτές τις θεωρίες απομονώθηκαν ποικίλα γνωστικά χαρακτηριστικά που έχουν αποδοθεί κατά καιρούς και μέχρι σήμερα στο σοφό άτομο. Από αυτά τα χαρακτηριστικά επιλέχθηκαν όσα είχαν αναφερθεί ρητά ως γνωρίσματα του σοφού ατόμου από τρεις τουλάχιστον διαφορετικές θεωρητικές εκδοχές για τη σοφία. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι προηγούμενες ερευνητικές προσπάθειες παρόμοιου τύπου διαφέρουν από την παρούσα ως προς τη μέθοδο κατασκευής των προτάσεων που συμπεριλήφθηκαν σε αντίστοιχα ερωτηματολόγια. Ειδικότερα, η ανασκόπηση των ερευνών αυτών από τους Staudinger και Leipold (2003) έδειξε ότι η κατασκευή των ερωτηματολογίων βασίστηκε σε πιλοτικές μελέτες περιγραφής του προτύπου του σοφού ατόμου από τους συμμετέχοντες. Ωστόσο, οι απόψεις του απλού ανθρώπου της σημερινής εποχής είναι συνήθως πιο επιφανειακές και λιγότερο οργανωμένες σε σύγκριση τουλάχιστον με τις ιστορικοφιλοσοφικές θεωρίες για τη σοφία (Baltes & Staudinger, 2000). Έτσι, κρίθηκε ότι θα ήταν σκόπιμο η κατασκευή του ερωτηματολογίου για την εργασία αυτή να βασιστεί στην όσο το δυνατό πληρέστερη ανασκόπηση των ιστορικοφιλοσοφικών αλλά και των σύγχρονων ψυχολογικών θεωριών για τη σοφία (Μωραΐτου, 2002).

Με βάση την παραπάνω μέθοδο, 55 γνωστικά χαρακτηριστικά του σοφού ατόμου τέθηκαν τελικά στην κρίση των συμμετεχόντων. Στην ουσία, επρόκειτο για γνωστικά χαρακτηριστικά που καλύπτουν ευρύ φάσμα της ανθρώπινης νόησης, από γενικές γνωστικές ικανότητες (π.χ., “Έχει υψηλή νοημοσύνη”) μέχρι πολύ ειδικές ικανότητες αλλά και στάσεις προς τη γνώση (π.χ., “Δέχεται ότι δύο τελείως αντίθετα πράγματα μπορούν να συ-

Πίνακας 1. Κατανομή των συμμετεχόντων στις ηλικιακές ομάδες με βάση το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο

Ηλικιακή ομάδα	N	Ηλικία (χρόνια)	Μ.Ο. (Τ.Α.) (χρόνια)	Φύλο		Μορφωτικό επίπεδο		
				Άνδρες n	Γυναίκες n	Χαμηλό n	Μέσο n	Υψηλό n
Ηλικιωμένοι	65	65-83	73.2 (4.6)	31	34	50	9	6
Μεσήλικες	50	40-64	51.7 (7.6)	28	22	7	13	30
Νέοι ενήλικες	50	25-39	28.8 (3.5)	14	36	2	7	41
Φοιτητές	52	19-24	21.7 (1.2)	20	32	--	--	52
Γ' Λυκείου	50	18	17.8 (0.5)	24	26	(18)	50 (25)	(7)
Α' Λυκείου	50	16	15.9 (0.5)	25	25	(15)	50 (30)	(5)
Γ' Γυμνασίου	50	15	15.0 (0.6)	25	25	(9)	50 (34)	(7)
Α' Γυμνασίου*	50	13	13.0 (--)	26	24	(8)	50 (26)	(16)
Σύνολο	417			193	224	59 (50)	229 (115)	129 (35)

Σημείωση: Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο που δίνεται σε παρένθεση αφορά το μορφωτικό επίπεδο και επάγγελμα του πατέρα. * Η ομάδα των μαθητών της Α' Γυμνασίου διαφέρει στατιστικά σημαντικά ως προς την υπερεντιπροσώπηση σε αυτήν του υψηλού ΚΟΗΕ και την υποαντιπροσώπηση του χαμηλού, $F(3, 147) = 10.44, p < .001$, τόσο από την ομάδα της Γ' Λυκείου όσο και από την ομάδα της Α' Λυκείου. Επιπλέον, διαφέρει στατιστικά σημαντικά ως προς την υπεραντιπροσώπηση του υψηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου και από την ομάδα της Γ' Γυμνασίου, $p < .001$.

νυπάρχουν στον κόσμο μας, και μάλιστα, αρμονικά”, “Γνωρίζει ότι στον κόσμο τίποτε δεν είναι βέβαιο, ότι δεν μπορεί να τα προβλέψει όλα”).

Ωστόσο, ανάμεσά τους τέθηκαν και 6 προτάσεις για γνωστικά χαρακτηριστικά, τα οποία, με βάση τις ψυχολογικές θεωρίες και έρευνες για τη νοημοσύνη (βλ. Μωραΐτου, 2002), θεωρήθηκε ότι ήταν πιο πιθανό να αναγνωριστούν ως καθοριστικές ιδιότητες του προτύπου του “έξυπνου ατόμου” (π.χ., “Έχει πανουργία”) ή του προτύπου του “δημιουργικού ατόμου” (π.χ., “Έχει κλίση σε μία από τις καλές τέχνες”). Κάτι τέτοιο κρίθηκε σκόπιμο να γίνει προκειμένου να σχηματιστεί πιο ακριβής εικόνα ως προς την πορεία της διαφοροποίησης του προτύπου του σοφού ατόμου από τα παρεμφερή του πρότυπα.

Οι συμμετέχοντες έπρεπε να κρίνουν πόσο ταιριάζει η καθεμία από τις 61, συνολικά, προτάσεις του ερωτηματολογίου στο σοφό άτομο, στο έξυπνο άτομο, στο δημιουργικό άτομο, και στον ανθρωπιστή, σημειώνοντας την απάντησή τους για το κάθε πρότυπο ατόμου σε μία 4βαθμη κλίμακα (από το “1 = Δεν του ταιριάζει καθόλου” έως το “4 = Του ταιριάζει πολύ”). Παρακάτω, δίνεται ένα παράδειγμα για τη μορφή που είχε το Ερωτηματολόγιο Γνωστικών Χαρακτηριστικών:

	Σοφός	Έξυπνος	Δημιουργικός	Ανθρωπιστής
Έχει υψηλή νοημοσύνη	-----	-----	-----	-----
Έχει φαντασία	-----	-----	-----	-----

Διαδικασία

Η συλλογή των δεδομένων μέσω του ερωτηματολογίου έγινε ομαδικά, μέσα στις σχολικές τάξεις, για τις τέσσερις μικρότερες σε ηλικία ομάδες συμμετεχόντων και ατομικά για τις υπόλοιπες τέσσερις ομάδες. Οι ερωτώμενοι καλούνταν να απαντήσουν μέσα σε διάστημα δύο ωρών.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Προκειμένου να ελεγχθεί η Υπόθεση 1, η οποία αφορούσε τη δομή του γνωστικού προτύπου που αποδίδεται στο σοφό άτομο με βάση τις άδηλες θεωρίες των συμμετεχόντων, εφαρμόστηκε διερευνητική ανάλυση παραγόντων στα δεδομένα του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Σοφού Ατόμου, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί συχνά στο παρελθόν για

άλλα παρόμοια ερωτηματολόγια για τη σοφία (βλ. Staudinger & Leibold, 2003). Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να αποκαλυφθεί μια όσο το δυνατό πιο απλή δομή για τη γνωστική πλευρά της σοφίας, προκειμένου να αντιμετωπιστεί έστω και μερικώς το “πρόβλημα της δυσνόητης και πολύπλοκης φύσης” της σοφίας (Baltes & Staudinger, 2000. Sternberg, 1990). Το πρόβλημα αυτό αποτέλεσε μέχρι πρόσφατα ένα βασικό αίτιο για τη μη ενασχόληση των ψυχολόγων και άλλων επιστημόνων με την έννοια αυτή. Επιπλέον, η παρούσα μελέτη στόχευε στην εξαγωγή όσο γίνεται πιο διακριτών μεταξύ τους γνωστικών διαστάσεων της σοφίας, ώστε να είναι δυνατός ο συσχετισμός με τις υπάρχουσες ψυχολογικές θεωρίες για τη σοφία.

Η δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Σοφού Ατόμου. Με σκοπό, λοιπόν, να επιτευχθεί η αναγωγή των δεδομένων σε μικρό αριθμό παραγόντων, χρησιμοποιήθηκε αρχικά η μέθοδος της ανάλυσης των κύριων συνιστωσών (βλ. Αλεξόπουλος, 2004. Kline, 1994. West, 1991). Για να καθοριστεί ο αριθμός των παραγόντων που θα εξάγονταν από την ανάλυση κύριων συνιστωσών χρησιμοποιήθηκαν το κριτήριο των ιδιοτιμών και – προκειμένου να αποφευχθεί η υπερπαραγοντοποίηση – το κριτήριο του διαγράμματος των ιδιοτιμών (βλ. Αλεξόπουλος, 2004. Kline, 1994). Ειδικότερα, η αρχική ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη 16 παραγόντων με ιδιοτιμή ίση ή μεγαλύτερη του 1.0, οι οποίοι εξηγούσαν το 61.9% της διακύμανσης. Από αυτούς, μόνον οι 4 πρώτοι παράγοντες είχαν σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ανάλυση με περιορισμό τεσσάρων παραγόντων, με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax (βλ. Αλεξόπουλος, 2004. Kline, 1994. West, 1991). Οι 4 παράγοντες εξηγούσαν το 36.5% του συνόλου της διακύμανσης. Η δομή του ερωτηματολογίου δίνεται στον Πίνακα 2.

Τον πρώτο παράγοντα (που εξηγούσε το 11.6% του συνόλου της διακύμανσης) φόρτιζαν κυρίως ερωτήσεις που αναφέρονταν στη διαλεκτική σκέψη: Η πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων, η αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης αντίθετων φαινομένων και απόψεων ή ιδεών στην καθημερινή ζωή, η κατανόηση ότι για να διαμορφωθεί μια κατάσταση εμπλέκονται ποικίλοι παράγοντες, η ικανότητα να βρίσκει κανείς ομοιότητες ή και σχέσεις μεταξύ φαινομένων άσχετων ή και αντιφατικών μεταξύ τους, η ικανότητα ανακάλυψης λεπτών, μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, η ευχέρεια στον επανακαθορισμό ιδεών και στάσεων όταν το απαιτούν νέες συνθήκες, αλλά και η αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας, όλα αυτά συνιστούν στοιχεία καλά διαμορφωμένης διαλεκτικής σκέψης. Ωστόσο, ο πα-

Πίνακας 2. Δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Σοφού Ατόμου

Ερωτήσεις - Χαρακτηριστικά	Παράγοντες			
	1	2	3	4
Πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων	.62			
Πείρα από τη συσσώρευση εμπειριών ζωής	.61			
Μάθηση από τις εμπειρίες και τα λάθη της ζωής	.58			
Αυτογνωσία	.56			
Παροχή βέλτιστης λύσης σε διλήμματα ζωής	.56			
Αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης των αντιθέτων στη ζωή	.56			
Αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας	.54			
Κατανόηση εμπλοκής ποικίλων παραγόντων σε μια κατάσταση	.54			
΄Δίψα΄ για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας	.53			
Ολοκλήρωση	.52			
Ξεκάθαρη σκέψη	.48			
Ψυχραιμία απέναντι σε προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση	.46			
Πολύ αναπτυγμένη λογική	.45	.44		
Ανακάλυψη μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου	.43			
Ανακάλυψη συμφωνίας σε φαινόμενα αντιφατικά μεταξύ τους	.43			
Επανακαθορισμός ιδεών και στάσεων, όταν απαιτείται	.43			
Κατανόηση θεολογικών θεωριών με μεταφυσικά στοιχεία	.42			
Ευφράδεια		.70		
Κατανόηση φιλοσοφικών θεωριών		.60		
Πολυμάθεια-ευρύτητα γνώσεων		.59		
Πνευματική καλλιέργεια		.59		
Ετοιμότητα λόγου		.56		
Χρήση ισχυρών επιχειρημάτων		.55		
Ευστοχία λόγου		.54		
Σφαιρική ενημέρωση		.53		
Πειθώς		.51		
Αγάπη για τη μάθηση		.50		
Διαλογική ικανότητα		.49		
Συμβολή στην αύξηση της γνώσης		.49		
Ικανότητα απάντησης με λογικά αποδεκτό τρόπο		.49		
Έκφραση μέσω της χρήσης γνωμικών, ρητών		.48		
Ευκολία και ταχύτητα μάθησης		.44		
Γνώση πολιτισμικών παραδόσεων, μύθων, ιστορίας		.42		
Παρατηρητικότητα			.56	
Υψηλή νοημοσύνη			.55	
Αυξημένη προσοχή			.53	
Εφευρετικότητα			.53	
Ευστροφία νου			.52	
Προνοητικότητα στη λύση προβλημάτων			.52	
Ισχυρή μνήμη			.50	
Ισχυρή αντίληψη			.50	
Βέλτιστος συνδυασμός ικανοτήτων για την κάθε περίπτωση			.49	
Μεθοδικότητα, συστηματικότητα σκέψης			.48	

(Ο πίνακας συνεχίζεται)

(Συνέχεια του Πίνακα 2)

Ερωτήσεις - Χαρακτηριστικά	Παράγοντες			
	1	2	3	4
Κατανόηση δυσνόητων θεωριών και προβλημάτων			.47	
Ικανότητα επίλυσης ασαφών δομημένων προβλημάτων			.47	
Φαντασία			.45	
Αποφασιστικότητα στη λύση δυσεπίλυτου προβλήματος			.44	
Τεχνικές δεξιότητες				.69
Ταλέντα, χαρίσματα				.60
Κλίση σε μια από τις καλές τέχνες				.59
Χρήση 'πλάγιων μέσων', ανορθόδοξων μεθόδων				.53
Πανουργία, πονηριά				.46
Ποσοστό εξηγούμενης διακύμανσης	11.6	11.3	8.9	4.6
Ιδιαιτεριότητα	7.105	6.930	5.451	2.809

Σημείωση: Φορτίσεις < .40 παραλείπονται. Οι παράγοντες είναι: 1 = Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη, 2 = Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση, 3 = Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων, 4 = Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα.

ράγοντας αυτός αντανακλά επιπλέον και την πολυπλοκότητα της σκέψης του σοφού ατόμου. Αυτό διαφαίνεται από το γεγονός ότι στον ίδιο παράγοντα φόρτιζαν προτάσεις σχετικές με την πείρα από τη συσσώρευση των εμπειριών της ζωής και τη μάθηση από τις θετικές αλλά και τις αρνητικές εμπειρίες ζωής, την 'ξεκάθαρη σκέψη', και την πολύ αναπτυγμένη λογική. Επίσης, ο παράγοντας αυτός δεχόταν φορτίσεις από προτάσεις που αναφέρονταν στην ικανότητα του σοφού ατόμου να παρέχει τη βέλτιστη δυνατή λύση σε κάθε ειδικό δίλημμα της ζωής και να αντιμετωπίζει με ψυχραιμία τα προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση, ενώ, συνάμα, τον φόρτιζαν και ερωτήσεις που αναφέρονταν σε πολύ ευρύτερα οντολογικά θέματα και στάσεις ζωής, όπως η τάση για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας, η κατανόηση θεολογικών θεωριών με μεταφυσικά στοιχεία, η αυτογνωσία και η αίσθηση προσωπικής ολοκλήρωσης. Ο πρώτος δομικός παράγοντας στη γνωστική διάσταση του σοφού ατόμου, λοιπόν, αποτελείται από 17 προτάσεις και είναι φανερό ότι αντανακλά τη *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη* του.

Η ταυτότητα του δεύτερου παράγοντα (που εξηγούσε το 11.3% του συνόλου της διακύμανσης) καθοριζόταν από φορτίσεις ερωτήσεων που αναφέρονταν στο μέγεθος της γνώσης καθώς και στη γενικότερη καλλιέργεια του σοφού ατόμου: Πέρα από την εξαιρετικά αναπτυγμένη λογική και την υψηλή ικανότητα μάθησης, τον παράγοντα αυτό φόρτιζαν προτάσεις σχετικές με τη συνεισφορά του σοφού ατόμου στην αύξηση της γνώσης γενικότερα, την πολυμάθεια και την ευρύτητα των γνώσεών του, την πνευμα-

τική του καλλιέργεια και τη σφαιρική του ενημέρωση. Σε ειδικότερο επίπεδο, τον παράγοντα αυτό φόρτιζαν και ερωτήσεις που αναφέρονταν στην ικανότητα του σοφού ατόμου να κατανοεί φιλοσοφικές θεωρίες και να ασχολείται με θεμελιώδη ζητήματα της ζωής, καθώς και στη γνώση των παραδόσεων, των θρύλων, των μύθων, της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού στον οποίο ανήκει. Ο ίδιος παράγοντας προσδιοριζόταν, επίσης, και από ερωτήσεις σχετικές με την υψηλή διαλογική ικανότητα και την ευφράδεια του σοφού ατόμου, την ετοιμότητα και την ευστοχία του λόγου του, την ικανότητά του να χρησιμοποιεί ισχυρά και λογικά επιχειρήματα, την πειθώ αλλά και την έκφρασή του μέσω γνωμικών και ρητών. Συνεπώς, στον παράγοντα αυτό, που αποτελείται από 17 προτάσεις, αντικατοπτρίζεται η *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση* του σοφού ατόμου, μέσα από τη συνεχή αύξηση της προσωπικής του γνώσης αλλά και της μετάδοσης της γνώσης αυτής στους άλλους με το διάλογο.

Ο τρίτος παράγοντας (που εξηγούσε το 8.9% του συνόλου της διακύμανσης) προσδιοριζόταν από φορτίσεις ερωτήσεων που είχαν να κάνουν με τις γνωστικές διεργασίες και με ικανότητες σχετικές με τη λύση δύσκολων προβλημάτων. Αναλυτικά, τον παράγοντα αυτό φόρτιζαν προτάσεις που αναφέρονταν στην υψηλή νοημοσύνη και στην ευστροφία, στην ισχυρή αντίληψη και μνήμη, στην παρατηρητικότητα και την αυξημένη προσοχή, στη φαντασία και στην εφευρετικότητα. Σε ειδικότερο επίπεδο, τον φόρτιζαν επίσης προτάσεις σχετικές με την ικανότητα κατανόησης δύσκολων θεωριών και προβλημάτων, την ικανότητα επίλυσης ασαφώς δομημένων, δύσκολων προβλημάτων, τη μεθοδικότητα, την αποφασιστικότητα και την προνοητικότητα στη λύση προβλημάτων καθώς και την ικανότητα επίτευξης του βέλτιστου δυνατού συνδυασμού ικανοτήτων για τη διαχείριση της κάθε ειδικής περίπτωσης. Ο τρίτος παράγοντας της γνωστικής διάστασης του προτύπου του σοφού ατόμου, λοιπόν, αποτελείται από 14 προτάσεις και θεωρήθηκε ότι είναι ο παράγοντας *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων*.

Ο τέταρτος παράγοντας (που εξηγούσε το 4.6% του συνόλου της διακύμανσης) χαρακτηριζόταν από ερωτήσεις που αφορούσαν την ύπαρξη στο σοφό άτομο τεχνικών δεξιοτήτων, ταλέντων, 'κλίσεων' προς τις Καλές Τέχνες, καθώς και τη χρήση πανούργων-πονηρών, 'πλάγιων' ή 'ανορθόδοξων' μεθόδων ως τρόπων δράσης στη ζωή. Συνεπώς, ο τελευταίος παράγοντας στη γνωστική διάσταση του προτύπου του σοφού ατόμου αποτελείται από 5 προτάσεις και ουσιαστικά αντανακλά *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρακτηριστικά* του.

Επομένως, με βάση την ανάλυση παραγόντων, η Υπόθεση 1 που προέβλεπε ότι θα υπήρχαν 3 παράγοντες που δομούν τη σοφία ως γνωστικό χαρακτηριστικό των ατόμων, δηλαδή, η διαλεκτική σκέψη, η εμπειρογνωμοσύνη (κυρίως σε σχέση με διλήμματα της ζωής), και η αποκρυσταλλωμένη νοημοσύνη (ως συσσωρευμένη γνώση), δεν επιβεβαιώθηκε πλήρως.

Σύγκριση του προτύπου της σοφίας με τα πρότυπα των σχετικών εννοιών

Για να ελεγχθεί η Υπόθεση 2, που αφορούσε τη διαφοροποίηση της γνωστικής διάστασης που αποδίδεται στο σοφό άτομο από αυτήν που αποδίδεται με βάση τις άδηλες θεωρίες στον έξυπνο, στο δημιουργικό, και στον ανθρωπιστή, εφαρμόστηκε διερευνητική ανάλυση παραγόντων στα δεδομένα του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών για καθένα από αυτά τα τρία πρότυπα ατόμων.

Η δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Έξυπνου Ατόμου. Η αρχική ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη 10 παραγόντων με ιδιοτιμή ίση ή μεγαλύτερη του 1.0, οι οποίοι εξηγούσαν το 59.9% του συνόλου της διακύμανσης. Από αυτούς, μόνον οι 3 πρώτοι παράγοντες είχαν σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ανάλυση με περιορισμό τριών παραγόντων, με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax. Οι 3 παράγοντες εξηγούσαν το 44.6% του συνόλου της διακύμανσης. Η δομή του ερωτηματολογίου δίνεται στον Πίνακα 3.

Τον πρώτο παράγοντα (που εξηγούσε το 23.7% του συνόλου της διακύμανσης) φόρτιζαν οι εξής προτάσεις που αναφέρονταν σε ένα μεγάλο εύρος γνωστικών χαρακτηριστικών: Η ικανότητα πειθούς, η ετοιμότητα και η ευστοχία του λόγου, η ευφράδεια, η χρήση ισχυρών και αποδεκτών λογικά επιχειρημάτων για να στηριχτεί μια προσωπική άποψη ή θέση, και η γενικότερη ικανότητα του έξυπνου ατόμου να συζητά. Η εφευρετικότητα, η ικανότητα ανακάλυψης λεπτών, μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου και η ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτημάτων ή προβλημάτων. Η ικανότητα κατανόησης και επίλυσης ιδιαίτερα δύσκολων προβλημάτων καθώς και η κατανόηση φιλοσοφικών και θεολογικών θεωριών με υπαρξιακές και μεταφυσικές διαστάσεις, η πολυμάθεια, η καλλιέργεια, η επιστημονική γνώση, η σφαιρική ενημέρωση και η γενικότερη συμβολή στην αύξηση της υπάρχουσας γνώσης. Η αγάπη στη μάθηση και η ικανότητα εύκολης και ταχείας μάθησης. Η έκφραση μέσα από γνωμικά και ρητά, και η κοινωνική μόρφωση. Η αναζήτηση λύσεων μέσα από την έρευνα, η ισχυρή

Πίνακας 3. Δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Έξυπνου Ατόμου

Ερωτήσεις – Χαρακτηριστικά	Παράγοντες		
	1	2	3
Πειθώς	.73		
Ετοιμότητα λόγου	.72		
Εφευρετικότητα	.70		
Ανακάλυψη μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου	.69		
Διαλογική ικανότητα	.69		
Ικανότητα επίλυσης ασαφώς δομημένων προβλημάτων	.68		
Πολυμάθεια-ευρύτητα γνώσεων	.68		
Ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτημάτων – προβλημάτων	.67		
Ευκολία και ταχύτητα μάθησης	.67		
Ευστοχία λόγου	.66		
Ευφράδεια	.66		
Κατανόηση δυσνόητων θεωριών και προβλημάτων	.65		
Κατανόηση φιλοσοφικών θεωριών	.64		
Έκφραση μέσω της χρήσης γνωμικών, ρητών	.62		
Συμβολή στην αύξηση της γνώσης	.62		
Κατανόηση θεολογικών θεωριών με μεταφυσικά στοιχεία	.60		
Επιστημονικές γνώσεις – μόρφωση	.60		
Αναζήτηση λύσεων μέσω έρευνας	.60		
Ισχυρή μνήμη	.59		
Ανακάλυψη συμφωνίας σε φαινόμενα αντιφατικά μεταξύ τους	.59		
Αγάπη για τη μάθηση	.59		
Παρατηρητικότητα	.56		
Ικανότητα απάντησης με λογικά αποδεκτό τρόπο	.56		
Διαίσθηση	.56		
Πνευματική καλλιέργεια	.54		
Σφαιρική ενημέρωση	.53		
Προνοητικότητα στη λύση προβλημάτων	.53		
Φαντασία	.50		
Αυξημένη προσοχή	.48		
Κατανόηση εμπλοκής ποικίλων παραγόντων σε μια κατάσταση	.48		
Ταλέντα, χαρίσματα	.47		
Κοινωνική μόρφωση	.47	.42	
Χρήση ισχυρών επιχειρημάτων	.46		
Τεχνικές δεξιότητες	.44		
Πολύ αναπτυγμένη λογική	.41		
Αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας		.65	
Πείρα από τη συσσώρευση εμπειριών ζωής		.64	
Προσωπική ιστορία – φιλοσοφία ζωής		.64	
‘Δίψα’ για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας		.62	
Αυτογνωσία		.60	
Ολοκλήρωση		.60	
Πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων		.60	
Μάθηση από τις εμπειρίες και τα λάθη της ζωής		.58	

(Ο πίνακας συνεχίζεται)

(Συνέχεια του Πίνακα 3)

Ερωτήσεις - Χαρακτηριστικά	Παράγοντες		
	1	2	3
Γνώση πολιτισμικών παραδόσεων, μύθων, ιστορίας		.56	
Αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης των αντιθέτων στη ζωή		.54	
Παροχή βέλτιστης λύσης σε διλήμματα ζωής		.53	
Ξεκάθαρη σκέψη		.53	
Αναγνώριση ορίων γνώσης και δράσης		.50	
Ψυχραιμία απέναντι σε προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση		.50	
Επανακαθορισμός ιδεών και στάσεων, όταν απαιτείται		.50	
Μεθοδικότητα, συστηματικότητα σκέψης		.42	.45
Ισχυρή αντίληψη			.60
Ευστροφία νου			.57
Υψηλή νοημοσύνη			.55
Χρήση 'πλάγιων μέσων', ανορθόδοξων μεθόδων			.52
Πανουργία, πονηριά			.49
Ποσοστό εξηγούμενης διακύμανσης	23.7	15.6	5.3
Ιδιοτιμή	14.443	9.503	3.260

Σημείωση: Φορτίσεις < .40 παραλείπονται. 1 = Γενική Νοημοσύνη. 2 = Έμπειρη Γνώση για τη Ζωή-Σύνθετη Σκέψη. 3 = Ευελιξία στη Σκέψη.

μνήμη, η παρατηρητικότητα, η διαίσθηση, η αυξημένη προσοχή, η φαντασία, η προνοητικότητα και η γενικότερα αναπτυγμένη λογική. Η κατανόηση ότι για να διαμορφωθεί μια κατάσταση εμπλέκονται ποικίλοι παράγοντες και η ικανότητα να βρίσκει κανείς ομοιότητες ή και σχέσεις μεταξύ φαινομένων άσχετων ή και αντιφατικών μεταξύ τους. Το ταλέντο και οι τεχνικές δεξιότητες. Ο πρώτος παράγοντας στη γνωστική διάσταση του προτύπου του έξυπνου ατόμου, λοιπόν, αποτελείται από 35 προτάσεις και είναι φανερό ότι αντανακλά τη *Γενική Νοημοσύνη* του, μια και περιλαμβάνει στοιχεία ρέουσας και αποκρυσταλλωμένης νοημοσύνης.

Η ταυτότητα του δεύτερου παράγοντα (που εξηγούσε το 15.6% του συνόλου της διακύμανσης) καθοριζόταν από φορτίσεις ερωτήσεων σχετικών με την ικανότητα του έξυπνου ατόμου να διαχειρίζεται τα προβλήματα της ζωής. Ειδικότερα, ο παράγοντας αυτός φορτιζόταν από προτάσεις που αναφέρονταν στην αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας, στην πείρα από τη συσσώρευση των εμπειριών της ζωής και τη μάθηση από τις θετικές αλλά και τις αρνητικές εμπειρίες ζωής, στην κοινωνική μόρφωση και τη γνώση των παραδόσεων, των θρύλων, των μύθων, της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού στον οποίο ανήκει το άτομο. Τον ίδιο παράγοντα φόρτιζαν, επίσης, προτάσεις σχετικές με την πολύπλευρη θέαση

των πραγμάτων, την αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης αντίθετων φαινομένων και απόψεων ή ιδεών στην καθημερινή ζωή, και τον επανακαθορισμό προσωπικών ιδεών και στάσεων όταν το απαιτούν νέες συνθήκες ζωής. Επιπλέον, ο παράγοντας αυτός δεχόταν φορτίσεις από προτάσεις που αναφέρονταν στην τάση για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας, στην αυτογνωσία και την αναγνώριση των ορίων της προσωπικής γνώσης και δράσης, στην προσωπική ολοκλήρωση και την ικανότητα συσχέτισης των γεγονότων της ζωής σε μια προσωπική ιστορία και φιλοσοφία ζωής, καθώς και στην ικανότητα παροχής της καλύτερης δυνατής λύσης σε διλήμματα της ζωής με ξεκάθαρη, μεθοδική και ψύχραιμη σκέψη. Συνεπώς, στον παράγοντα αυτό, που αποτελείται από 17 προτάσεις αντικατοπτρίζεται η *Έμπειρη Γνώση για τη Ζωή-Σύνθετη Σκέψη* του έξυπνου ατόμου.

Ο τρίτος παράγοντας (που εξηγούσε το 5.3% του συνόλου της διακύμανσης) προσδιοριζόταν από φορτίσεις ερωτήσεων που είχαν να κάνουν με την ευελιξία της σκέψης του έξυπνου ατόμου. Αναλυτικά, τον παράγοντα αυτό φόρτιζαν προτάσεις που αναφέρονταν στην υψηλή αντίληψη, στην ευστροφία και την υψηλή νοημοσύνη, στη χρήση πανούργων-πονηρών, 'πλάγιων' ή 'ανορθόδοξων' μεθόδων ως τρόπων δράσης στη ζωή, καθώς και στη μεθοδικότητα της σκέψης. Ο τελευταίος παράγοντας στη γνωστική διάσταση του προτύπου έξυπνου ατόμου, λοιπόν, αποτελείται από 6 προτάσεις και θεωρήθηκε ότι είναι ένας παράγοντας που αντανακλά την *Ευελιξία της Σκέψης* του.

Η δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Δημιουργικού Ατόμου. Η αρχική ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη 11 παραγόντων με ιδιοτιμή ίση ή μεγαλύτερη του 1.0, οι οποίοι εξηγούσαν το 59.5% του συνόλου της διακύμανσης. Από αυτούς, μόνον οι 3 πρώτοι παράγοντες είχαν σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ανάλυση με περιορισμό τριών παραγόντων, με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax. Οι 3 παράγοντες εξηγούσαν το 41.8% του συνόλου της διακύμανσης. Η δομή του ερωτηματολογίου δίνεται στον Πίνακα 4.

Τον πρώτο παράγοντα (που ερμήνευε το 25.7% του συνόλου της διακύμανσης) φόρτιζαν ερωτήσεις που αναφέρονταν σε μεγάλο εύρος γνωστικών χαρακτηριστικών. Ειδικότερα, τον φόρτιζαν οι εξής προτάσεις: Η ευστοχία του λόγου, η χρήση ισχυρών επιχειρημάτων για να στηριχτεί μια προσωπική άποψη ή θέση, και η γενικότερη ικανότητα του δημιουργικού ατόμου να συζητά. Η ικανότητα ανακάλυψης λεπτών, μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, η ικανότητα να βρίσκει κανείς ομοιότητες

Πίνακας 4. Δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Δημιουργικού Ατόμου

Ερωτήσεις – Χαρακτηριστικά	Παράγοντες		
	1	2	3
Ευστοχία λόγου	.67		
Ανακάλυψη μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινόμενου	.67		
Ολοκλήρωση	.67		
Ανακάλυψη συμφωνίας σε φαινόμενα αντιφατικά μεταξύ τους	.67		
Διαλογική ικανότητα	.66		
Χρήση ισχυρών επιχειρημάτων	.65		
Πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων	.65		
Έκφραση μέσω της χρήσης γνωμικών, ρητών	.65		
Πολυμάθεια-ευρύτητα γνώσεων	.63		
Αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης των αντιθέτων στη ζωή	.62		
Αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας	.60		
Ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτημάτων - προβλημάτων	.60		
Παροχή βέλτιστης λύσης σε διλήμματα ζωής	.60		
Επιστημονικές γνώσεις – μόρφωση	.59		
Αναζήτηση λύσεων μέσω έρευνας	.58		
Ευκολία και ταχύτητα μάθησης	.57		
Πνευματική καλλιέργεια	.57		
Ικανότητα επίλυσης ασαφώς δομημένων προβλημάτων	.57		
Κατανόηση εμπλοκής ποικίλων παραγόντων σε μια κατάσταση	.54		
Πολύ αναπτυγμένη λογική	.54		
Αγάπη για τη μάθηση	.53		
Αυτογνωσία	.53		
Σφαιρική ενημέρωση	.52		
Κατανόηση δυσνόητων θεωριών και προβλημάτων	.51		
Προσωπική ιστορία – φιλοσοφία ζωής	.50		
Συμβολή στην αύξηση της γνώσης	.49		
Εφευρετικότητα	.49		
Προνοητικότητα στη λύση προβλημάτων	.47		
Αναγνώριση ορίων γνώσης και δράσης	.46		
Κοινωνική μόρφωση	.43		
Διαίσθηση	.43		
Πείρα από τη συσσώρευση εμπειριών ζωής	.43	.46	
Μεθοδικότητα, συστηματικότητα σκέψης		.63	
Ευστροφία νου		.62	
Αποφασιστικότητα στη λύση δυσεπίλυτου προβλήματος		.62	
Ξεκάθαρη σκέψη		.57	
Αυξημένη προσοχή		.55	
Ισχυρή αντίληψη		.53	
Βέλτιστος συνδυασμός ικανοτήτων για την κάθε περίπτωση		.50	
Κριτική ικανότητα		.50	
Ισχυρή μνήμη		.50	
Χρήση 'πλάγων μέσων', ανορθόδοξων μεθόδων		.48	
Χρήση στρατηγικών δράσης στη ζωή		.47	

(Ο πίνακας συνεχίζεται)

(Συνέχεια του Πίνακα 4)

Ερωτήσεις - Χαρακτηριστικά	Παράγοντες		
	1	2	3
Ψυχραιμία απέναντι σε προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση		.47	
Μάθηση από τις εμπειρίες και τα λάθη της ζωής		.45	
Πανουργία, πονηριά		.44	
Παρατηρητικότητα		.40	
Ταλέντα, χαρίσματα			.71
Φαντασία			.62
Τεχνικές δεξιότητες			.62
Κλίση σε μια από τις Καλές Τέχνες			.61
Ποσοστό εξηγούμενης διακύμανσης	25.7	11.9	4.2
Ιδιοτιμή	15.678	7.228	2.586

Σημείωση: Φορτίσεις < .40 παραλείπονται. 1 = Γενική Νοημοσύνη. 2 = Ρέουσα Νοημοσύνη-Ευελιξία στη Σκέψη. 3 = Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα.

ή και σχέσεις μεταξύ φαινομένων άσχετων ή και αντιφατικών μεταξύ τους, η πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων, η αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης αντίθετων φαινομένων και απόψεων ή ιδεών στην καθημερινή ζωή, η αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας καθώς και των ορίων της προσωπικής γνώσης και δράσης, και η κατανόηση ότι για να διαμορφωθεί μια κατάσταση εμπλέκονται ποικίλοι παράγοντες. Η ικανότητα συσχέτισης των γεγονότων της ζωής σε μια προσωπική ιστορία και φιλοσοφία ζωής, η προσωπική ολοκλήρωση και η αυτογνωσία. Η πολυμάθεια, η καλλιέργεια, η επιστημονική γνώση, η σφαιρική ενημέρωση και η γενικότερη συμβολή του δημιουργικού ατόμου στην αύξηση της υπάρχουσας γνώσης. Η ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτήσεων ή προβλημάτων, η ικανότητα κατανόησης και λύσης ιδιαίτερα δύσκολων προβλημάτων καθώς και η ικανότητα παροχής της καλύτερης δυνατής λύσης σε διλήμματα της ζωής. Η έκφραση μέσα από γνωμικά και ρητά, και η κοινωνική μόρφωση. Η αγάπη στη μάθηση και η ικανότητα εύκολης και ταχείας μάθησης, η αναζήτηση λύσεων μέσα από την έρευνα, η διαίσθηση, η εφευρετικότητα, η προνοητικότητα στη διαχείριση διλημμάτων ζωής, και η γενικά αναπτυγμένη λογική σε συνδυασμό με τη μάθηση από τις εμπειρίες της ζωής. Ο πρώτος παράγοντας στη γνωστική διάσταση του προτύπου του δημιουργικού ατόμου, λοιπόν, αποτελείται από 32 προτάσεις και φαίνεται ότι αντανακλά τη *Γενική Νοημοσύνη* του.

Η ταυτότητα του δεύτερου παράγοντα (που εξηγούσε το 11.9% του συνόλου της διακύμανσης) καθοριζόταν από φορτίσεις ερωτήσεων που αφορούσαν τη μεθοδική και ξεκάθαρη σκέψη του δημιουργικού ατόμου, την

ευστροφία του νου του, την αυξημένη προσοχή και παρατηρητικότητα, την υψηλή αντίληψη, την ισχυρή μνήμη, την κριτική ικανότητα. Τον ίδιο παράγοντα φόρτιζαν, επίσης, και προτάσεις που αναφέρονταν στη χρήση στρατηγικών αλλά και πανούργων-πονηρών, 'πλάγιων' ή 'ανορθόδοξων' μεθόδων ως τρόπων δράσης στη ζωή, στην αποφασιστικότητα, στην ψυχραιμία και στον κατάλληλο συνδυασμό των γνωστικών ικανοτήτων για τη διαχείριση δυσεπίλυτων και επειγόντων διλημμάτων της ζωής, καθώς και στην πείρα από τη συσσώρευση των εμπειριών της ζωής και τη μάθηση από τις θετικές αλλά και τις αρνητικές εμπειρίες. Στον παράγοντα αυτό, που αποτελείται από 16 προτάσεις θεωρήθηκε ότι αντικατοπτρίζεται η *Ρέουσα Νοημοσύνη-Ευελιξία της Σκέψης* του δημιουργικού ατόμου.

Ο τρίτος παράγοντας (που εξηγούσε το 4.2% του συνόλου της διακύμανσης) προσδιοριζόταν από φορτίσεις προτάσεων που αναφέρονταν στην ύπαρξη ταλέντου, φαντασίας, 'κλίσης' σε μια από τις Καλές Τέχνες, καθώς και στις τεχνικές δεξιότητες. Στον παράγοντα αυτό που τον συνθέτουν 4 προτάσεις αντικατοπτρίζονται τα *Έμφυτα Χαρίσματα-Ειδικές Δεξιότητες* του δημιουργικού ατόμου.

Η δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Ανθρωπιστή. Η αρχική ανάλυση ανέδειξε την ύπαρξη 12 παραγόντων με ιδιοτιμή ίση ή μεγαλύτερη του 1.0, οι οποίοι εξηγούσαν το 61% του συνόλου της διακύμανσης. Από αυτούς, οι 2 πρώτοι παράγοντες είχαν σημαντική ερμηνευτική αξία σύμφωνα με το διάγραμμα των ιδιοτιμών. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ανάλυση με περιορισμό δύο παραγόντων, με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax. Οι 2 παράγοντες εξηγούσαν το 39.2% του συνόλου της διακύμανσης. Η δομή του ερωτηματολογίου δίνεται στον Πίνακα 5.

Τον πρώτο παράγοντα (που εξηγούσε το 23.8% του συνόλου της διακύμανσης) φόρτιζαν οι εξής προτάσεις που αναφέρονταν σε πολύ μεγάλο εύρος γνωστικών χαρακτηριστικών: Η αγάπη στη μάθηση και η ικανότητα εύκολης και ταχείας μάθησης. Η ισχυρή μνήμη, η παρατηρητικότητα, η εφευρετικότητα, η φαντασία και η διαίσθηση, η επαυξημένη προσοχή, η προνοητικότητα, η ευστροφία του νου, η ξεκάθαρη και μεθοδική σκέψη, η υψηλή αντίληψη, η κριτική ικανότητα, η γενικότερα αναπτυγμένη λογική και η υψηλή νοημοσύνη, καθώς και η χρήση πανούργων-πονηρών και 'πλάγιων' μεθόδων ως τρόπων δράσης στη ζωή. Η ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτήσεων ή προβλημάτων και η ικανότητα ανακάλυψης λεπτών, μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, η ικανότητα κατανόησης και επίλυσης εξαιρετικά δύσκολων προβλημάτων, η κατανόηση φιλοσοφικών

Πίνακας 5. Δομή του Ερωτηματολογίου Γνωστικών Χαρακτηριστικών του Ανθρωπιστή

Ερωτήσεις – Χαρακτηριστικά	Παράγοντες	
	1	2
Ευκολία και ταχύτητα μάθησης	.69	
Τεχνικές δεξιότητες	.68	
Παρατηρητικότητα	.68	
Ισχυρή μνήμη	.67	
Εφευρετικότητα	.66	
Πολυμάθεια-ευρύτητα γνώσεων	.65	
Ευστροφία νου	.64	
Ταλέντα, χαρίσματα	.63	
Ικανότητα επίλυσης ασαφώς δομημένων προβλημάτων	.62	
Ικανότητα εντοπισμού νέων ερωτημάτων – προβλημάτων	.60	
Φαντασία	.60	
Διαίσθηση	.60	
Επιστημονικές γνώσεις – μόρφωση	.60	
Ετοιμότητα λόγου	.60	
Αναζήτηση λύσεων μέσω έρευνας	.60	
Πειθώς	.58	
Κλίση σε μια από τις Καλές Τέχνες	.58	
Ευστοχία λόγου	.58	
Αυξημένη προσοχή	.57	
Διαλογική ικανότητα	.57	
Αγάπη για τη μάθηση	.57	
Ανακάλυψη μη ορατών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου	.56	
Χρήση ‘πλάγιων μέσων’, ανορθόδοξων μεθόδων	.56	
Συμβολή στην αύξηση της γνώσης	.55	
Υψηλή νοημοσύνη	.55	
Χρήση ισχυρών επιχειρημάτων	.55	
Μεθοδικότητα, συστηματικότητα σκέψης	.55	
Ευφράδεια	.55	
Ισχυρή αντίληψη	.54	
Βέλτιστος συνδυασμός ικανοτήτων για την κάθε περίπτωση	.53	
Αποφασιστικότητα στη λύση δυσεπίλυτου προβλήματος	.52	
Προνοητικότητα στη λύση προβλημάτων	.52	
Κατανόηση δυσνόητων θεωριών και προβλημάτων	.50	
Πολύ αναπτυγμένη λογική	.50	
Κατανόηση φιλοσοφικών θεωριών	.49	
Ψυχραμία απέναντι σε προβλήματα που απαιτούν άμεση λύση	.47	.45
Πανουργιά, πονηριά	.46	
Γνώση πολιτισμικών παραδόσεων, μύθων, ιστορίας	.46	
Κριτική ικανότητα	.46	
Έκφραση μέσω της χρήσης γνωμικών, ρητών	.45	
Ξεκάθαρη σκέψη	.43	
Κατανόηση θεολογικών θεωριών με μεταφυσικές διαστάσεις	.43	
Πολύπλευρη θέαση των πραγμάτων		.63

(Ο πίνακας συνεχίζεται)

(Συνέχεια του Πίνακα 5)

Ερωτήσεις - Χαρακτηριστικά	Παράγοντες	
	1	2
Ικανότητα απάντησης με λογικά αποδεκτό τρόπο		.62
Μάθηση από τις εμπειρίες και τα λάθη της ζωής		.60
Προσωπική ιστορία - φιλοσοφία ζωής		.60
Αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας		.58
‘Δίψα’ για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας		.56
Παροχή βέλτιστης λύσης σε διλήμματα ζωής		.54
Ολοκλήρωση		.53
Κατανόηση εμπλοκής ποικίλων παραγόντων σε μια κατάσταση		.52
Πείρα από τη συσσώρευση εμπειριών ζωής		.52
Επανακαθορισμός ιδεών και στάσεων, όταν απαιτείται		.50
Αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης των αντιθέτων στη ζωή		.49
Ανακάλυψη συμφωνίας σε φαινόμενα αντιφατικά μεταξύ τους		.48
Κοινωνική μόρφωση		.47
Σφαιρική ενημέρωση		.46
Αυτογνωσία		.43
Αναγνώριση ορίων γνώσης και δράσης		.42
Ποσοστό εξηγούμενης διακύμανσης	23.8	15.49
Ιδιοτιμή	14.550	.399

Σημείωση: Φορτίσεις < .40 παραλείπονται. 1 = Γενική Νοημοσύνη. 2 = Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη.

και θεολογικών θεωριών με υπαρξιακές και μεταφυσικές διαστάσεις, καθώς και η αποφασιστικότητα, η ψυχραιμία, η αναζήτηση λύσεων μέσα από την έρευνα και η ικανότητα συνδυασμού των γνωστικών ικανοτήτων για τη διαχείριση των διλημμάτων της ζωής. Η πολυμάθεια, η επιστημονική γνώση, η γνώση των παραδόσεων, των θρύλων, των μύθων, της ιστορίας της κοινωνίας και του πολιτισμού στον οποίο ανήκει το άτομο, και η έκφραση μέσα από γνωμικά και ρητά, καθώς και η γενικότερη συμβολή του ανθρώπινη στην αύξηση της υπάρχουσας γνώσης. Οι τεχνικές δεξιότητες, το ταλέντο και η ‘κλίση’ σε μια από τις Καλές Τέχνες. Η ικανότητα πειθούς, η ετοιμότητα και η ευστοχία του λόγου, η ευφράδεια, η χρήση ισχυρών επιχειρημάτων για να στηριχτεί μια προσωπική άποψη ή θέση, και η γενικότερη ικανότητα του ανθρώπινη να συζητά. Ο πρώτος παράγοντας της γνωστικής διάστασης του προτύπου του ανθρωπιστή, λοιπόν, αποτελείται από 42 προτάσεις και είναι φανερό ότι αντανάκλα τη *Γενική Νοημοσύνη* του.

Η ταυτότητα του δεύτερου παράγοντα (που εξηγούσε το 15.4% του συνόλου της διακύμανσης) καθοριζόταν κυρίως από φορτίσεις ερωτήσεων σχετικών με τη διαλεκτική σκέψη του ανθρωπιστή. Ειδικότερα, ο παράγοντας αυτός φορτιζόταν από προτάσεις που αναφέρονταν στην πολύ-

πλευρη θέαση των πραγμάτων και στην κατανόηση ότι για να διαμορφωθεί μια κατάσταση εμπλέκονται πολλοί παράγοντες, στην αναγνώριση της σύμφυτης με τη ζωή αβεβαιότητας και των ορίων της προσωπικής γνώσης και δράσης, στην αποδοχή της αρμονικής συνύπαρξης αντίθετων φαινομένων και ιδεών στην καθημερινή ζωή, στην ικανότητα να βρίσκει κανείς ομοιότητες ή και σχέσεις μεταξύ φαινομένων άσχετων ή και αντιφατικών μεταξύ τους, καθώς και στον επανακαθορισμό προσωπικών ιδεών και στάσεων όταν το απαιτούν νέες συνθήκες. Τον ίδιο παράγοντα φόρτιζαν και ερωτήσεις που αφορούσαν ευρύτερα οντολογικά θέματα και στάσεις ζωής, όπως η τάση για διαρκή αναζήτηση της αλήθειας, η ικανότητα συσχέτισης των γεγονότων της ζωής σε μια προσωπική ιστορία και φιλοσοφία ζωής, η αυτογνωσία και η προσωπική ολοκλήρωση. Ωστόσο, ο παράγοντας αυτός αντανάκλα επιπλέον και τη γνώση μέσα από τις εμπειρίες του ανθρώπινη για τη ζωή. Αυτό διαφαίνεται από το γεγονός ότι τον φόρτιζαν και προτάσεις σχετικές με την πείρα από τη συσσώρευση των εμπειριών της ζωής και τη μάθηση από τις θετικές αλλά και τις αρνητικές εμπειρίες ζωής, την κοινωνική μόρφωση και τη σφαιρική ενημέρωση, καθώς και την ικανότητα παροχής της καλύτερης δυνατής λύσης σε διλήμματα της ζωής με ψυχραιμία και λογική σκέψη. Συνεπώς, στον παράγοντα αυτό, που αποτελείται από 18 προτάσεις αντικατοπτρίζεται η *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη* του ανθρωπιστή.

Αξιοπιστία των παραγόντων που δομούν τη γνωστική διάσταση των προτύπων. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας του καθενός από τους παράγοντες στα ερωτηματολόγια για το πρότυπο του σοφού ατόμου και για τα υπόλοιπα πρότυπα ελέγχθηκε με το συντελεστή alpha του Cronbach. Ο Πίνακας 6 δείχνει τις τιμές που πήρε ο συντελεστής Cronbach's α για κάθε παράγοντα.

Συνεπώς, με βάση τις αναλύσεις παραγόντων, επιβεβαιώθηκε η Υπόθεση 2 που προέβλεπε ότι το γνωστικό πρότυπο του σοφού ατόμου θα διέφερε από τα παρεμφερή του πρότυπα, ενώ, ταυτόχρονα, θα υπήρχε σύγκλιση του με το καθένα από τα πρότυπα αυτά σε κάποιες γνωστικές συνιστώσες.

Οι γνωστικές συνιστώσες των προτύπων ως συνάρτηση της ηλικίας

Για να ελεγχθεί η Υπόθεση 3 που αφορούσε τις μεταβολές των αντιλήψεων για το πρότυπο του σοφού ατόμου αλλά και για τα 3 άλλα πρότυπα ατόμων που μας ενδιαφέρουν, ακολουθήθηκε η παρακάτω διαδικασία: Πρώ-

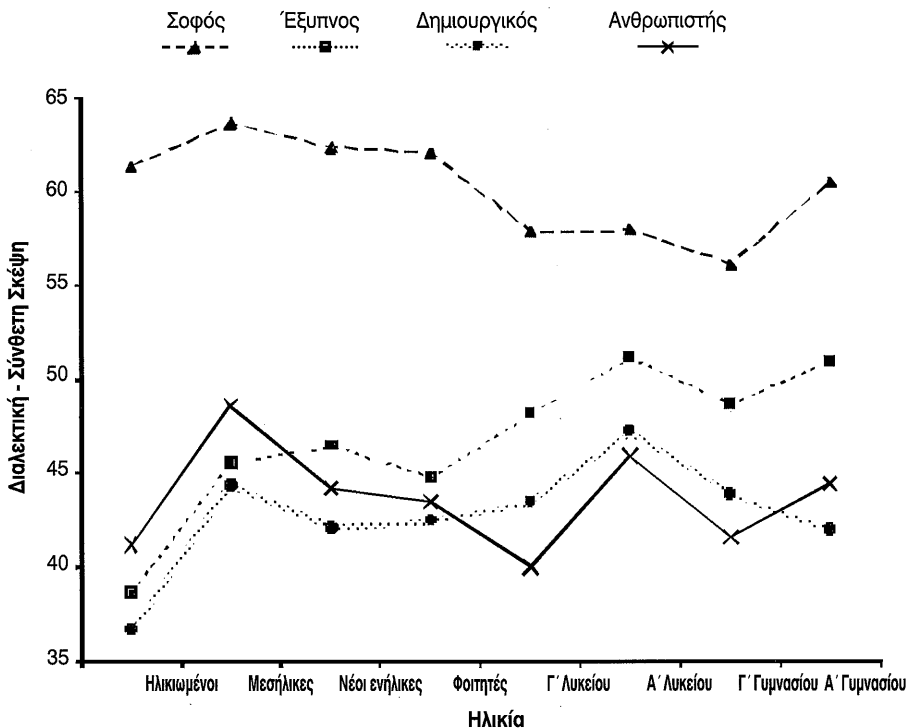
Πίνακας 6. Συντελεστές αξιοπιστίας (Cronbach's α) των παραγόντων των ερωτηματολογίων για τα πρότυπα του σοφού, έξυπνου, δημιουργικού ατόμου και του ανθρωπιστή

Πρότυπα	Παράγοντες	Cronbach's α
Σοφός	Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη	.88
	Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση	.90
	Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων	.84
	Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα	.65
Έξυπνος	Γενική Νοημοσύνη	.96
	Έμπειρη Γνώση για τη Ζωή-Σύνθετη Σκέψη	.90
	Ευελιξία της Σκέψης	.62
Δημιουργικός	Γενική Νοημοσύνη	.95
	Ρέουσα Νοημοσύνη-Ευελιξία της Σκέψης	.85
	Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα	.70
Ανθρωπιστής	Γενική Νοημοσύνη	.96
	Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη	.87

τον, υπολογίστηκαν τα αθροίσματα των εκτιμήσεων που έδωσαν οι συμμετέχοντες, για το καθένα από τα 4 πρότυπα ατόμων, στις προτάσεις που συνιστούν τον κάθε παράγοντα από τους 4 παράγοντες που δομούν το γνωστικό πρότυπο του σοφού ατόμου. Δεύτερον, για να διερευνηθούν οι επιδράσεις της ηλικίας στις εκτιμήσεις των 4 προτύπων, του σοφού ατόμου, του έξυπνου ατόμου, του δημιουργικού ατόμου, και του ανθρωπιστή, εφαρμόστηκε μια σειρά αναλύσεων διακύμανσης. Κάθε τετράδα αθροισμάτων (ένα άθροισμα για καθένα από τα 4 πρότυπα), τα οποία αντιστοιχούσαν σε ένα δομικό παράγοντα του προτύπου του σοφού ατόμου, υποβλήθηκε σε ανάλυση διακύμανσης 8(ομάδες ως προς την ηλικία) x 4(πρότυπα ατόμων) με επαναλαμβανόμενες μετρήσεις στον τελευταίο παράγοντα. Αυτός ο τύπος ανάλυσης διακύμανσης χρησιμοποιήθηκε 4 φορές, δηλαδή τόσες όσοι είναι οι παράγοντες που δομούν το γνωστικό πρότυπο του σοφού ατόμου. Το επίπεδο σημαντικότητας ορίστηκε στο $\alpha = .001$, λόγω του μεγάλου αριθμού των συγκρίσεων.

Για να ελεγχθεί αν υπάρχει κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συμβολή κάθε παράγοντα σε κάθε ένα από τα 4 πρότυπα ατόμων, ακολούθησαν περαιτέρω έλεγχοι με ANOVA που είχαν ανεξάρτητη μεταβλητή την ηλικία και εξαρτημένη ένα πρότυπο ατόμου. Έγιναν, επίσης, post hoc συγκρίσεις του Scheffe, στις οποίες εφαρμόστηκε το ίδιο κριτήριο σημαντικότητας, $\alpha = .001$.

Όσον αφορά τον παράγοντα *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη*, βρέθηκε ότι υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας, $F(7, 392) = 5.45, p < .001$, και αλληλεπίδραση της ηλικίας με το πρότυπο ατόμου, $F(21, 1176) = 5.75, p < .001$.

Σχήμα 1. Η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τη Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη του σοφού ατόμου σε σύγκριση με το έξυπνο, το δημιουργικό άτομο, και τον ανθρωπιστή.

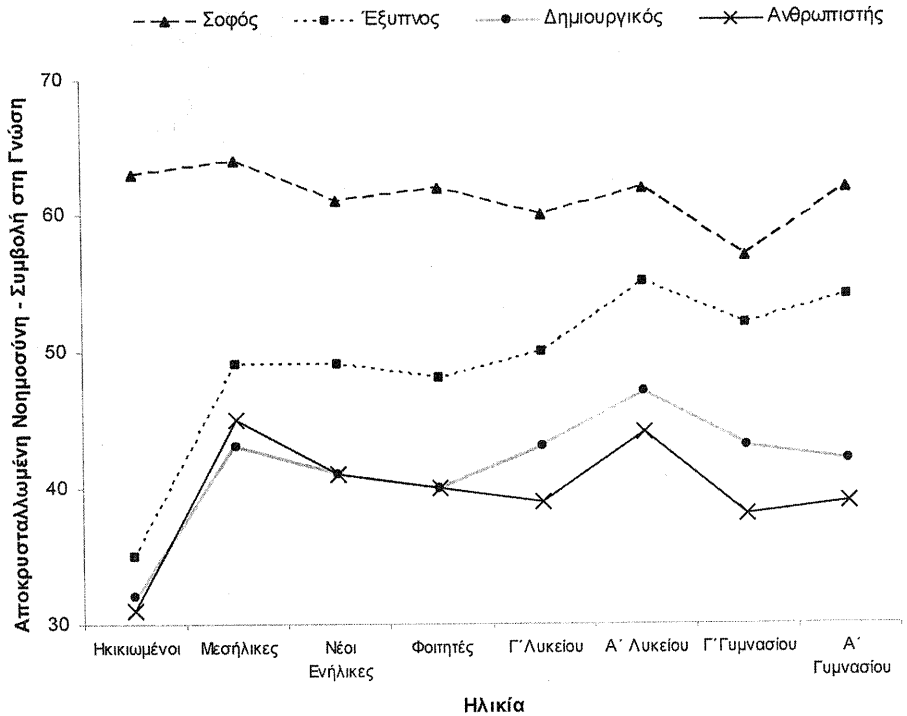
Σημείωση: Ηλικιωμένοι: 65-83 ετών, Μεσήλικες: 40-64 ετών, Νέοι ενήλικες: 25-39 ετών, Φοιτητές: 19-24 ετών, Γ' Λυκείου: 18 ετών, Α' Λυκείου: 16 ετών, Γ' Γυμνασίου: 15 ετών, Α' Γυμνασίου: 13 ετών.

Υπήρχε, επίσης, κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συμβολή του παράγοντα Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη σε κάθε ένα από τα 4 πρότυπα ατόμων, $F_{\text{σοφού}}(7, 392) = 6.14, p < .001$, $F_{\text{έξυπνου}}(7, 392) = 10.13, p < .001$, $F_{\text{δημιουργικού}}(7, 392) = 5.27, p < .001$, $F_{\text{ανθρωπιστή}}(7, 392) = 3.99, p < .001$.

Αναλυτικά, ως προς το πρότυπο του σοφού ατόμου, μπορεί κανείς να διακρίνει στο Σχήμα 1 και στον Πίνακα 7 την τάση όλων των ενηλίκων (ηλικιωμένοι, μεσήλικες, νέοι ενήλικες, φοιτητές) να υπερτιμούν τη Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη του σοφού ατόμου σε σύγκριση με τους ανήλικους μαθητές (Γ' Λυκείου, Α' Λυκείου, Γ' Γυμνασίου) πλην της μικρότερης σε ηλικία ομάδας, δηλαδή των μαθητών της Α' Γυμνασίου. Σχετικά με το πρότυπο του έξυπνου ατόμου, διαγράφεται μία ακριβώς αντίστροφη εικόνα

Πίνακας 7. Μέσοι όροι (και τυπικές αποκλίσεις) των εκτιμήσεων ανά ηλικία για τα 4 πρότυπα ατόμων

Παράγοντες	Πρότυπα	Ηλικία									
		Ηλικιωμένοι 65-83 ετών	Μεσήλικες 40-64 ετών	Νέοι 25-39 ετών	Φοιτητές 19-24 ετών	Γ' Λυκείου 18 ετών	Α' Λυκείου 16 ετών	Γ' Γυμνασίου 15 ετών	Α' Γυμνασίου 13 ετών		
Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη	Σοφός	61.4 (9.5)	63.7 (4.4)	62.4 (5.7)	62.1 (5.8)	57.9 (7.4)	58.0 (8.1)	56.2 (8.7)	60.5 (5.9)		
	Έξυπνος	38.7 (11.7)	45.6 (11.8)	46.5 (9.5)	44.8 (8.3)	48.2 (7.9)	51.2 (7.9)	48.7 (9.5)	51.0 (7.5)		
	Δημοουργικός	36.7 (14.1)	44.4 (10.1)	42.1 (8.9)	42.5 (8.9)	43.5 (7.7)	47.2 (7.3)	43.9 (9.3)	42.0 (8.1)		
Αποκρισταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη γνώση	Ανθρωπιστής	41.2 (10.4)	48.6 (10.3)	44.2 (10.6)	43.5 (10.9)	40.0 (9.6)	45.9 (8.3)	41.6 (9.7)	44.4 (7.7)		
	Σοφός	63.0 (8.4)	63.8 (5.0)	60.7 (7.1)	61.6 (7.4)	60.0 (7.7)	61.5 (7.2)	57.3 (8.6)	62.1 (5.9)		
	Έξυπνος	35.1 (14.7)	49.4 (11.6)	49.3 (8.5)	48.2 (7.5)	50.1 (7.2)	55.0 (7.6)	52.2 (8.9)	54.2 (7.6)		
Ρέουσα Νοημοσύνη- Διαχείριση	Δημοουργικός	32.1 (14.1)	42.8 (10.7)	41.3 (9.2)	40.5 (9.4)	43.0 (9.0)	46.9 (7.1)	43.3 (8.5)	42.4 (7.8)		
	Ανθρωπιστής	31.2 (12.7)	45.1 (11.9)	40.9 (11.6)	40.3 (11.7)	38.6 (10.1)	43.9 (9.2)	37.7 (10.1)	39.4 (8.4)		
	Σοφός	49.6 (6.7)	49.0 (6.0)	46.1 (5.6)	45.5 (6.0)	43.0 (6.0)	44.7 (7.0)	42.4 (7.2)	47.1 (5.9)		
Αυσεπλιτών Προβληματίων	Έξυπνος	36.7 (7.9)	46.3 (6.2)	46.3 (6.2)	45.2 (5.4)	45.6 (5.2)	46.2 (5.5)	46.5 (5.5)	46.9 (6.0)		
	Δημοουργικός	33.5 (8.3)	43.4 (6.1)	41.0 (6.9)	40.2 (6.6)	40.0 (6.2)	40.3 (5.4)	38.4 (5.8)	38.6 (6.0)		
	Ανθρωπιστής	25.6 (10.1)	33.0 (10.1)	30.8 (8.8)	29.8 (9.9)	29.1 (7.8)	32.7 (8.1)	28.1 (7.9)	31.4 (6.6)		
Ειδικές Δεξιότητες- Έμφυτα Χαρακτήρα	Σοφός	8.3 (2.8)	10.0 (3.2)	10.4 (3.3)	10.9 (3.1)	11.8 (2.5)	12.6 (3.1)	12.1 (3.2)	10.5 (2.8)		
	Έξυπνος	12.8 (3.0)	14.6 (2.6)	14.6 (2.7)	14.0 (2.6)	14.8 (2.7)	15.7 (2.6)	14.7 (2.6)	14.6 (2.6)		
	Δημοουργικός	14.8 (3.0)	15.4 (2.7)	15.3 (2.6)	15.7 (1.9)	15.5 (2.6)	15.8 (2.6)	15.3 (2.5)	15.5 (1.9)		
	Ανθρωπιστής	7.4 (3.7)	8.7 (2.6)	8.7 (2.6)	8.9 (3.0)	9.3 (2.7)	10.7 (2.9)	9.0 (3.0)	9.8 (2.8)		

Σχήμα 2. Η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για την Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση του σοφού ατόμου σε σύγκριση με το έξυπνο, το δημιουργικό άτομο, και τον ανθρωπιστή.

Σημείωση: Ηλικιωμένοι: 65-83 ετών, Μεσήλικες: 40-64 ετών, Νέοι ενήλικες: 25-39 ετών, Φοιτητές: 19-24 ετών, Γ' Λυκείου: 18 ετών, Α' Λυκείου: 16 ετών, Γ' Γυμνασίου: 15 ετών, Α' Γυμνασίου: 13 ετών.

από αυτήν του σοφού ατόμου. Είναι εμφανής, δηλαδή, η τάση του συνόλου των ανήλικων μαθητών να υπερτιμούν τη Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη που διακρίνει το έξυπνο άτομο, σε σύγκριση με όλους τους ενήλικους συμμετέχοντες και με στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφορά από τους ηλικιωμένους. Αυτό που επίσης απεικονίζεται στο Σχήμα 1 τόσο για το πρότυπο του δημιουργικού ατόμου όσο και για το πρότυπο του ανθρωπιστή είναι η τάση των ηλικιωμένων ατόμων να υποτιμούν τη Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη ως συνιστώσα των δύο προτύπων, σε εμφανή αντίθεση με τους μεσήλικες και με τους 16χρονους μαθητές (Α' Λυκείου).

Αλλά και σε σχέση με τον παράγοντα Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση, στο Σχήμα 2 και στον Πίνακα 7 διαγράφονται παρόμοια

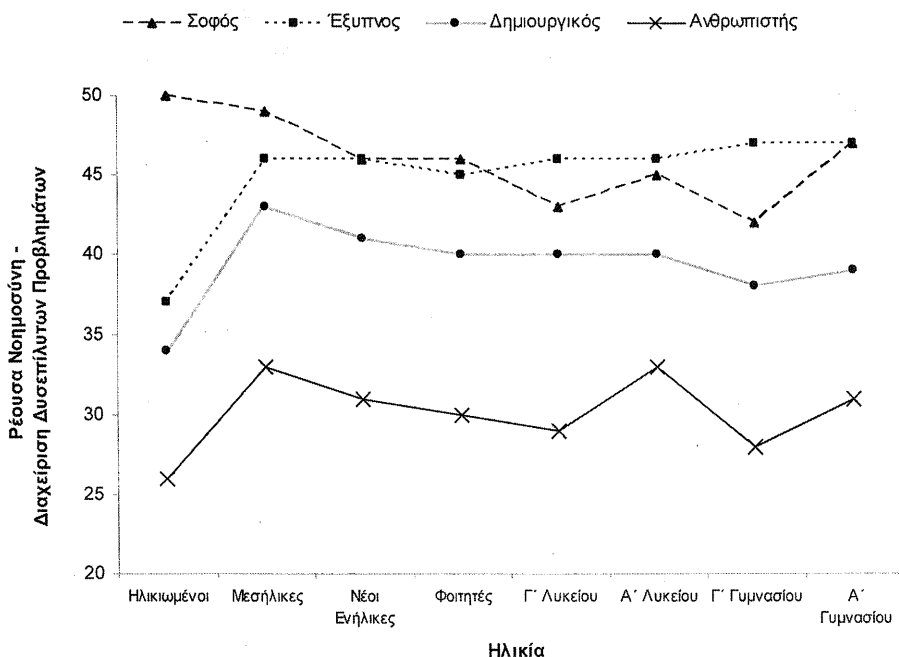
αναπτυξιακά πρότυπα. Ειδικότερα, βρέθηκε ότι υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας, $F(7, 389) = 14.53, p < .001$, και αλληλεπίδραση της ηλικίας με το πρότυπο ατόμου, $F(21, 1167) = 7.29, p < .001$. Βρέθηκε, επίσης, κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συνεισφορά της *Αποκρυσταλλωμένης Νοημοσύνης-Συμβολής στη Γνώση* στο πρότυπο του έξυπνου ατόμου, στο πρότυπο του δημιουργικού ατόμου, καθώς και στο πρότυπο του ανθρωπιστή, $F_{\text{έξυπνου}}(7, 389) = 23.28, p < .001$, $F_{\text{δημιουργικού}}(7, 389) = 10.46, p < .001$, $F_{\text{ανθρωπιστή}}(7, 389) = 8.42, p < .001$.

Αντιθέτως, δεν υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συνεισφορά του παράγοντα αυτού στο πρότυπο του σοφού ατόμου. Άλλωστε, τόσο από τον Πίνακα 7 όσο και από το Σχήμα 2 γίνεται φανερό ότι η *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση* αναγνωρίζεται από όλες τις ηλικιακές ομάδες ως ισχυρός γνωστικός παράγοντας του προτύπου του σοφού ατόμου, σε σύγκριση με τα άλλα τρία πρότυπα.

Σχετικά με το πρότυπο του έξυπνου ατόμου, είναι εμφανής η τάση του συνόλου των ανήλικων μαθητών να υπερτιμούν την *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση* του έξυπνου ατόμου σε σύγκριση με όλους τους ενήλικους συμμετέχοντες (βλ. Σχήμα 2 και Πίνακα 7). Αντιστρόφως, η ίδια γνωστική συνιστώσα του προτύπου του έξυπνου ατόμου υποτιμάται από τα ηλικιωμένα άτομα με στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφορά από όλες τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Αυτό που, επίσης, διαφαίνεται στο Σχήμα 2 και στον Πίνακα 7 είναι η τάση των ηλικιωμένων ατόμων να υποτιμούν και την *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση* τόσο του δημιουργικού ατόμου όσο και του ανθρωπιστή, με στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφορά από τους μεσήλικες και από όλες τις ομάδες των ανήλικων μαθητών στην περίπτωση του δημιουργικού ατόμου, και από τους μεσήλικες και τους 16χρονους μαθητές (Α΄ Λυκείου) στην περίπτωση του ανθρωπιστή.

Αναφορικά με τη *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων*, βρέθηκε ότι υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας, $F(7, 403) = 10.01, p < .001$, και αλληλεπίδραση της ηλικίας με το πρότυπο ατόμου, $F(21, 1209) = 7.65, p < .001$. Υπήρχε, επίσης, κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συμβολή της *Ρέουσας Νοημοσύνης-Διαχείρισης Δυσεπίλυτων Προβλημάτων* σε κάθε ένα από τα 4 πρότυπα ατόμων, $F_{\text{σοφού}}(7, 403) = 8.98, p < .001$, $F_{\text{έξυπνου}}(7, 403) = 18.90, p < .001$, $F_{\text{δημιουργικού}}(7, 403) = 10.97, p < .001$, $F_{\text{ανθρωπιστή}}(7, 403) = 4.31, p < .001$.

Ειδικότερα, είναι εμφανές από το Σχήμα 3 και τον Πίνακα 7 ότι η επί-

Σχήμα 3. Η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τη Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων του σοφού ατόμου σε σύγκριση με το έξυπνο, το δημιουργικό άτομο, και τον ανθρωπιστή.

Σημείωση: Ηλικιωμένοι: 65-83 ετών, Μεσήλικες: 40-64 ετών, Νέοι ενήλικες: 25-39 ετών, Φοιτητές: 19-24 ετών, Γ' Λυκείου: 18 ετών, Α' Λυκείου: 16 ετών, Γ' Γυμνασίου: 15 ετών, Α' Γυμνασίου: 13 ετών.

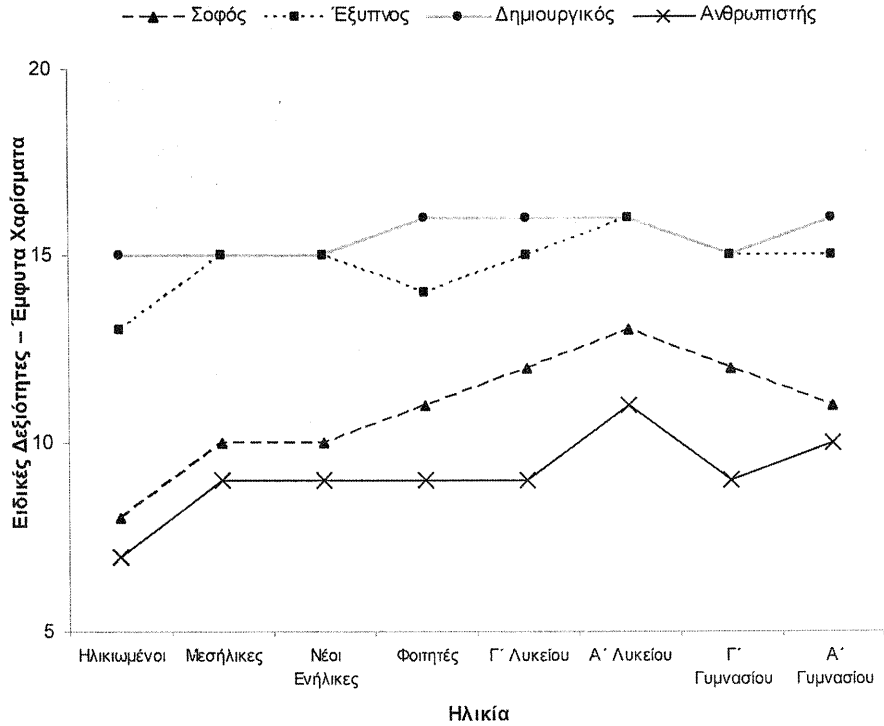
δραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τη συμβολή της Ρέουσας Νοημοσύνης-Διαχείρισης Δυσεπίλυτων Προβλημάτων στο πρότυπο του σοφού ατόμου εντοπίζεται κυρίως στο εύρημα ότι τα ηλικιωμένα και τα μεσήλικα άτομα υπερτιμούν τον παράγοντα αυτό σε σύγκριση με όλες τις άλλες ηλικιακές ομάδες και με στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφορά από τους 15χρονους (Γ' Γυμνασίου) και 18χρονους (Γ' Λυκείου) μαθητές. Ακόμα πιο περιορισμένη είναι, όμως, η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τη Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων ως συνιστώσα του προτύπου του έξυπνου ατόμου. Στην περίπτωση αυτή, η επίδραση της ηλικίας εντοπίζεται στη στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, υποτίμηση της συνιστώσας αυτής από τα ηλικιωμένα άτομα σε σύγκριση με όλες τις υπόλοιπες ομάδες που την αναγνωρίζουν ως καθοριστική συνι-

στώσα του προτύπου του έξυπνου ατόμου (βλ. Σχήμα 3 και Πίνακα 7). Το ίδιο περίπου πρότυπο εκτιμήσεων διαγράφεται και για το δημιουργικό άτομο (βλ. Σχήμα 3 και Πίνακα 7): Τα ηλικιωμένα άτομα υποτιμούν τη *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων* του δημιουργικού ατόμου σε σύγκριση με όλες τις άλλες ομάδες και με στατιστικώς σημαντική διαφορά από τους μεσήλικες, τους νεαρούς ενήλικες, τους φοιτητές, και τους 18χρονους (Γ' Λυκείου) και 16χρονους μαθητές (Α' Λυκείου). Τέλος, αυτό που απεικονίζεται στο Σχήμα 3 για το πρότυπο του ανθρωπιστή είναι μια τάση όλων των ηλικιακών ομάδων να υποτιμούν τη *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων* ως γνωστικό χαρακτηριστικό του ανθρωπιστή σε σύγκριση με τα υπόλοιπα πρότυπα ατόμων. Ωστόσο, οι μεσήλικες και οι 16χρονοι μαθητές (Α' Λυκείου) τείνουν να δίνουν τις υψηλότερες εκτιμήσεις και για αυτήν τη συνιστώσα του προτύπου του ανθρωπιστή, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις άλλες συνιστώσες (βλ. Σχήμα 3 και Πίνακα 7).

Σχετικά με τον παράγοντα *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα*, βρέθηκε ότι υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας, $F(7, 401) = 10.49, p < .001$, και αλληλεπίδραση της ηλικίας με το πρότυπο ατόμου, $F(21, 1203) = 2.48, p < .001$. Βρέθηκε, επίσης, κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συνεισφορά των *Ειδικών Δεξιοτήτων-Έμφυτων Χαρισμάτων* στο πρότυπο του σοφού ατόμου, στο πρότυπο του έξυπνου ατόμου, καθώς και στο πρότυπο του ανθρωπιστή, $F_{\text{σοφού}}(7, 401) = 11.00, p < .001$, $F_{\text{έξυπνου}}(7, 401) = 4.96, p < .001$, $F_{\text{ανθρωπιστή}}(7, 401) = 5.32, p < .001$.

Αντιθέτως, δεν υπήρχε κύρια επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη συνεισφορά του παράγοντα αυτού στο πρότυπο του δημιουργικού ατόμου. Άλλωστε, από τον Πίνακα 7 και από το Σχήμα 4 γίνεται φανερό ότι οι *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα* αναγνωρίζονται από όλες τις ηλικιακές ομάδες ως ισχυρή γνωστική συνιστώσα του δημιουργικού ατόμου σε σύγκριση με τα άλλα πρότυπα.

Ωστόσο, οι *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα* αναγνωρίζονται σχεδόν από όλες τις ηλικιακές ομάδες κι ως καθοριστικό χαρακτηριστικό του έξυπνου ατόμου (βλ. Σχήμα 4 και Πίνακα 7). Υπήρχε, όμως, η εξαίρεση της στατιστικώς σημαντικής, $p < .001$, υποτίμησης του παράγοντα αυτού από τα ηλικιωμένα άτομα σε σύγκριση με τους 16χρονους μαθητές (Α' Λυκείου). Στη στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφοροποίηση των ίδιων ακριβώς ομάδων εντοπίζεται, βασικά, και η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τη συνεισφορά των *Ειδικών Δεξιοτήτων-Έμφυτων Χαρισμάτων* στο γνωστικό πρότυπο του ανθρωπιστή (βλ. Σχήμα 4 και Πίνακα 7).

Σχήμα 4. Η επίδραση της ηλικίας στις εκτιμήσεις για τις Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα του σοφού ατόμου σε σύγκριση με το έξυπνο, το δημιουργικό άτομο, και τον ανθρωπιστή.

Σημείωση: Ηλικιωμένοι: 65-83 ετών, Μεσήλικες: 40-64 ετών, Νέοι ενήλικες: 25-39 ετών, Φοιτητές: 19-24 ετών, Γ' Λυκείου: 18 ετών, Α' Λυκείου: 16 ετών, Γ' Γυμνασίου: 15 ετών, Α' Γυμνασίου: 13 ετών.

Τέλος, όσον αφορά τη συμβολή των *Ειδικών Δεξιοτήτων-Έμφυτων Χαρισμάτων* στο πρότυπο του σοφού ατόμου, από το Σχήμα 4 και τον Πίνακα 7 διαπιστώνουμε ότι υπάρχει αντιστροφή του αναπτυξιακού προτύπου σε σύγκριση με τους υπόλοιπους γνωστικούς του παράγοντες. Οι μαθητές, πλην των 13χρονων (Α' Γυμνασίου), υπερτιμούν τις *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα* του σοφού ατόμου σε σύγκριση με όλους τους ενήλικες και με στατιστικώς σημαντική, $p < .001$, διαφορά από τα ηλικιωμένα άτομα.

Συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, η Υπόθεση 3 που προέβλεπε ότι τα πρότυπα για τη σοφία που υιοθετούν άτομα διαφορετικής ηλικίας θα διαφέρουν ως προς την έμφαση που δίνεται στις διάφορες γνωστικές συνιστώσες του σοφού ατόμου αλλά και στη διαφοροποίησή τους από παρεμφερή πρότυπα, επιβεβαιώθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, δεν επι-

βεβαιώθηκε πλήρως, διότι φαίνεται πως υπάρχουν κάποια πολύ βασικά γνωστικά χαρακτηριστικά για το κάθε πρότυπο ατόμου, τα οποία αναγνωρίζονται ως καθοριστικά του γνωρίσματα από την εφηβεία μέχρι το γήρας.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η δομή του γνωστικού προτύπου του σοφού ατόμου

Με βάση τα ευρήματα της παρούσας εργασίας, ο παράγοντας *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη* έχει κρίσιμη συνεισφορά στο γνωστικό πρότυπο του σοφού ατόμου. Το εύρημα αυτό είναι σύμφωνο με τις απόψεις των ψυχολόγων που συνδέουν τη σοφία με τη διά βίου ανάπτυξη προς ολιστικούς-συσχετιστικούς τρόπους σκέψης, ποιοτικά διαφορετικούς και πιο σύνθετους από την τυπική λογική σκέψη (Alexander & Langer, 1990. Baltes et al., 1999. Sternberg, 1990, 1998). Από την άλλη, η ανάδειξη της εμπειρογνωμοσύνης σε ζητήματα της ζωής ως μιας καθοριστικής έκφρασης της διαλεκτικής-σύνθετης σκέψης, είναι ένα εύρημα που λειτουργεί επιβεβαιωτικά για τις θεωρητικές απόψεις που υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη της σοφίας – όπως και όλη η γνωστική ανάπτυξη των ενηλίκων – είναι συνάρτηση της γνώσης που αποκομίζει κανείς σε συγκεκριμένους τομείς της πραγματικότητας (Baltes, 1997. Baltes et al., 2002). Σε κάθε περίπτωση, η συνύπαρξη στον παράγοντα *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη* ενός πλέγματος διαλεκτικών σχημάτων σκέψης, έμπειρης γνώσης για τη ζωή και λογικής, στάσεων απέναντι στα πράγματα και τρόπων αντιμετώπισης (όπως η ψυχραιμία στην αντιμετώπιση των διλημμάτων της ζωής και το πάθος για την αναζήτηση της αλήθειας), αλλά και στοιχείων υψηλής ενδο-προσωπικής ανάπτυξης (όπως η αυτογνωσία και η ολοκλήρωση), καθώς και ο συνδυασμός όλων αυτών μαζί, λοιπόν, φαίνεται πως επιβεβαιώνει τη θεωρητική άποψη που διατύπωσε ο Sternberg (1990, 1998) για τη σοφία σε σχέση με τη διαφοροποίησή της από παρεμφερείς γνωστικά έννοιες. Ο συνδυασμός αυτός, δηλαδή, συνηγορεί προς την εκδοχή ότι η γνωστική διάσταση της σοφίας αντανακλά, βασικά, έναν ολοκληρωμένο και σύνθετο τρόπο προσέγγισης της γνώσης και της πραγματικότητας, ο οποίος εστιάζεται στην προσπάθεια να επιτύχει κανείς βαθιά κατανόηση των φαινομένων της ζωής.

Σχετικά με το δεύτερο παράγοντα, την *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση*, αυτός αντανακλά το υψηλό επίπεδο αποκρυσταλλωμένης νοημοσύνης που διαθέτει το σοφό άτομο με τη μορφή συσσωρευ-

μένης γνώσης αλλά και ισχυρής λεκτικής-διαλογικής ικανότητας, επιβεβαιώνοντας τις σχετικές απόψεις των ειδικών (Baltes & Staudinger, 2000). Καθώς αυτό το είδος της νοημοσύνης διατηρείται σταθερό ή και αυξάνεται με την πρόοδο της ηλικίας (Stuart-Hamilton, 1996), μπορεί να κατανοήσει κανείς για ποιο λόγο η σοφία θεωρείται ως χαρακτηριστικό της μεγαλύτερης ηλικίας. Επιπροσθέτως, η εξαιρετική λεκτική-διαλογική ικανότητα του σοφού ατόμου ως βασικό συστατικό στοιχείο της γενικότερης συμβολής του στη γνώση αποτελεί εύρημα που φαίνεται να επιβεβαιώνει, τουλάχιστον από γνωστικής πλευράς, τις θεωρίες σχετικά με τη λειτουργία του σοφού ατόμου ως εξαιρετικού συμβούλου σε σοβαρά ζητήματα της ζωής (Baltes, in press. Μωραΐτου, 2002).

Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με τον παράγοντα αυτό, ο τρίτος παράγοντας του γνωστικού προτύπου του σοφού ατόμου, δηλαδή η *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων*, αντανακλά βασικά την υψηλή λειτουργικότητα των γνωστικών διεργασιών. Η υψηλή γνωστική λειτουργικότητα αναπτύσσεται σχετικά νωρίς στην ενήλικη ζωή, και μειώνεται με την πρόοδο της ηλικίας (Baltes et al., 1999. Baltes & Singer, 2001. Stuart-Hamilton, 1996). Ένα τέτοιο εύρημα καταδεικνύει την αναγκαιότητα να υπάρχει ένα σχετικά υψηλό επίπεδο γνωστικής λειτουργικότητας σε ένα άτομο, προκειμένου το άτομο αυτό να αναπτύξει τόσο τη γενικότερη σοφία του όσο και μια καθολικά αναγνωρισμένη (βλ. Μωραΐτου, 2002. Sternberg, 1990), ειδική συνιστώσα της σοφίας, δηλαδή την ικανότητα να διαχειρίζεται αποτελεσματικά κάθε συγκεκριμένο, δυσνόητο, και δυσεπίλυτο πρόβλημα. Επιπλέον, φαίνεται ότι με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνεται και η άποψη ότι η ρέουσα νοημοσύνη, ως αναγκαίο συστατικό της σοφής σκέψης, θέτει 'γνωστικά όρια' στο επίπεδο της σοφίας κυρίως των υπερήλικων ατόμων (Baltes & Staudinger, 2000).

Τέλος, η ανάδειξη του παράγοντα *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα* ως του τελευταίου γνωστικού παράγοντα του προτύπου του σοφού ατόμου, υποδηλώνει ότι μέσα στις απόψεις των σύγχρονων ανθρώπων για τη σοφία εμπεριέχονται ως ένα βαθμό και οι προσεγγίσεις που τη θέλουν να είναι (βλ. Baltes, in press. Μωραΐτου, 2002) έμφυτο ή 'θείο' χάρισμα, το οποίο δεν είναι δυνατό να καλλιεργηθεί σε ανθρώπους που δεν το διαθέτουν εξ αρχής. Επίσης, οι προσεγγίσεις που τη συνδέουν με την εμπειρογνωμοσύνη ως προς έναν πολύ ειδικό τομέα (π.χ., κάποιο επάγγελμα). Τέλος, η ενσωμάτωση στις ειδικές δεξιότητες του σοφού ατόμου της πανουργίας-πονηριάς και της χρήσης 'πλάγιων μέσων' ως τρόπου δράσης στη ζωή, αντανακλά τη σύνδεση της σοφίας ως έννοιας με την εξυπνάδα και την

επακόλουθη αποσύνδεση της από ηθικοκοινωνικά γνωρίσματα. Και αυτό διότι, όπως βρέθηκε σε προηγούμενη έρευνα, στις άδηλες θεωρίες των ανθρώπων η έξυπνάδα δε συνδέεται αναγκαστικά με το ήθος και με την εξυπηρέτηση του κοινού καλού (βλ. Μωραΐτου, 2002).

Με βάση τα παραπάνω, το γενικότερο συμπέρασμα που συνάγεται για τη σοφία ως γνωστικό χαρακτηριστικό των ατόμων, είναι ότι το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η διαλεκτική-σύνθετη σκέψη που συνδέεται με βαθιά γνώση για τη ζωή, υψηλή γνωστική λειτουργικότητα, αλλά και ειδικές δεξιότητες που επιτρέπουν την επακόλουθη εφαρμογή της γνώσης αυτής στην αντιμετώπιση διλημμάτων ζωής.

Σύγκριση του προτύπου του σοφού ατόμου με τα συναφή πρότυπα

Το πρότυπο του έξυπνου ατόμου. Με βάση τα ευρήματα της εργασίας αυτής, ο παράγοντας της *Γενικής Νοημοσύνης* βρέθηκε να έχει τη σπουδαιότερη συνεισφορά στη διαμόρφωση του προτύπου του έξυπνου ατόμου. Στον παράγοντα αυτό εμπεριέχεται μια πληθώρα ιδιοτήτων ρέουσας και αποκρυσταλλωμένης νοημοσύνης, καταδεικνύοντας, ουσιαστικά, ότι το έξυπνο άτομο διαθέτει ένα ισχυρό και πολύπλευρο διανοητικό δυναμικό για να επεξεργάζεται και να χρησιμοποιεί την υπάρχουσα γνώση, προκειμένου να προσεγγίζει αποτελεσματικά ένα μεγάλο εύρος δυσνόητων θεωριών και δυσεπίλυτων διλημμάτων ζωής (βλ. Sternberg, 1997, 2001).

Όσον αφορά το δεύτερο παράγοντα, την *Έμπειρη Γνώση για τη Ζωή-Σύνθετη Σκέψη*, αυτός αντανάκλα την ικανότητα του έξυπνου ατόμου να κατανοεί τη σύνθετη, αβέβαιη, και σχετική φύση της ζωής, και με αυτόν τον τρόπο να προχωρά και στην ενδο-προσωπική του ανάπτυξη. Ο ίδιος παράγοντας αντανάκλα, επίσης, την ικανότητα του έξυπνου ατόμου να διαχειρίζεται τα διλήμματα που χαρακτηρίζονται από έλλειψη πληροφοριών απαραίτητων για τη λύση τους και από τη σχέση τους με την καθημερινή εμπειρία. Με έμφαση στο τρίτο χαρακτηριστικό, μπορούμε να πούμε ότι ο παράγοντας αυτός αντικατοπτρίζει την πρακτική νοημοσύνη που διαθέτει το έξυπνο άτομο (βλ. Sternberg, 1997, 1998). Έτσι, επιβεβαιώνεται η σχετική πρόβλεψή μας ότι το πρότυπο του έξυπνου ατόμου θα πρέπει να περιλαμβάνει και τον παράγοντα αυτό.

Τέλος, ο τρίτος δομικός παράγοντας του έξυπνου ατόμου, η *Ευελιξία της Σκέψης*, είναι σαφώς ενδεικτικός του υψηλού επιπέδου ρέουσας νοημοσύνης που διαθέτει το έξυπνο άτομο.

Όσον αφορά τη σύγκριση του σοφού ατόμου με το έξυπνο άτομο, με

βάση τα παραπάνω είναι φανερό ότι, πέραν ενός υποβάθρου ρέουσας νοημοσύνης που αναγνωρίζεται ως βασική διάσταση και των δύο προτύπων, υπάρχει σύγκλιση και ως προς την έμπειρη γνώση για τη ζωή και τη σύνθετη σκέψη που διαθέτουν τόσο το σοφό όσο και το έξυπνο άτομο. Ωστόσο, τα δύο πρότυπα διαφέρουν ως προς τον πιο καθοριστικό ρόλο της αποκρυσταλλωμένης νοημοσύνης στο σοφό σε σύγκριση με το έξυπνο άτομο, αλλά κι ως προς την ολοκληρωμένη διαλεκτική σκέψη που χαρακτηρίζει το σοφό σε σχέση με το έξυπνο άτομο.

Το πρότυπο του δημιουργικού ατόμου. Όπως και στο πρότυπο του έξυπνου ατόμου, ο πρώτος δομικός παράγοντας στη γνωστική διάσταση του δημιουργικού ατόμου, η *Γενική Νοημοσύνη*, εμπεριέχει μια πληθώρα γνωστικών ιδιοτήτων. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή πρόκειται κυρίως για την επεξεργασία της συσσωρευμένης γνώσης διαμέσου διαλεκτικών σχημάτων σκέψης, πολλά από τα οποία έχουν επανειλημμένα επισημανθεί θεωρητικά ως κρίσιμα διανοητικά χαρακτηριστικά του δημιουργικού ατόμου (βλ. Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1997).

Ο δεύτερος παράγοντας, αυτός της *Ρέουσας Νοημοσύνης-Ευελιξίας της Σκέψης*, πέραν ενός ισχυρού νοητικού υποβάθρου, αντανακλά τη συνδυασμένη χρήση των γνωστικών ικανοτήτων αλλά και της πείρας που διαθέτει το δημιουργικό άτομο για να αναπτυχθούν ευέλικτοι τρόποι γνωστικής διαχείρισης της καθημερινής ζωής και των προβλημάτων της. Η ευελιξία της σκέψης έχει επίσης εντοπιστεί θεωρητικά ως καθοριστικό γνώρισμα του δημιουργικού ατόμου (βλ. Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1997).

Το ίδιο, βεβαίως, ισχύει πολύ περισσότερο για τον τελευταίο παράγοντα στη γνωστική συνιστώσα του δημιουργικού ατόμου, αυτόν των *Ειδικών Δεξιοτήτων-Έμφυτων Χαραρισμάτων*. Ωστόσο, η σχέση της δημιουργικότητας με τις ειδικές δεξιότητες, το ταλέντο, και την κλίση στις Καλές Τέχνες είναι ένας τομέας που δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς (βλ. Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1997).

Αναφορικά με τη σύγκριση σοφού και δημιουργικού ατόμου, είναι σαφές ότι τα δύο πρότυπα παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ομοιότητες ως προς τη γνωστική τους πλευρά γενικότερα. Ταυτοχρόνως, διαγράφεται μια καθοριστική διαφορά στον τρόπο που προσεγγίζουν διανοητικά τη γνώση και τη ζωή το σοφό και το δημιουργικό άτομο, αντιστοίχως: Ενώ το σοφό άτομο επιστρατεύει όλες τις εκφάνσεις της νοημοσύνης του για την απόκτηση βαθιάς γνώσης των φαινομένων, το δημιουργικό άτομο τείνει προς την κατεύθυνση του νέου τόσο ως προς τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται γνωστικά την υπάρχουσα γνώση όσο και ως προς την ανάπτυξη ευέλικτων

μεθόδων διαχείρισης της ζωής. Αυτή η διαπίστωση υποστηρίζει τη σχετική θεωρία του Sternberg (1990, 1998) για τη διαφοροποίηση της σοφίας από τη δημιουργικότητα.

Το πρότυπο του ανθρωπιστή. Ο πρώτος παράγοντας, η *Γενική Νοημοσύνη*, αντανακλά, ουσιαστικά, την ύπαρξη υψηλής γενικής ικανότητας στον ανθρωπιστή.

Ο δεύτερος παράγοντας που δομεί το γνωστικό πρότυπο του ανθρωπιστή, η *Διαλεκτική-Σύνθετη Σκέψη*, είναι σχεδόν ταυτόσημος με τον αντίστοιχο δομικό παράγοντα της σοφίας. Άρα, τα ηθικοκοινωνικά παρεμφερή πρότυπα του σοφού ατόμου και του ανθρωπιστή συγκλίνουν ως προς τη γνωστική τους πλευρά στην ολοκληρωμένη διαλεκτική-σύνθετη σκέψη που τα χαρακτηρίζει. Με βάση το εύρημα αυτό, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η ανάπτυξη του ήθους και η δράση που στοχεύει στο κοινό καλό συνδέονται με τη δυνατότητα του ατόμου να σκέφτεται διαλεκτικά ή, αλλιώς, να προσεγγίζει τη ζωή με έναν ολιστικό και συσχετιστικό τρόπο σκέψης.

Η ανάπτυξη των άδηλων θεωριών των ανθρώπων για τα 4 πρότυπα

Από τη διερεύνηση των επιδράσεων της ηλικίας στους 4 γνωστικούς παράγοντες που δομούν το πρότυπο του σοφού ατόμου αλλά και στις αντίστοιχες συνιστώσες των συναφών προτύπων, διαγράφεται μια σαφής αναπτυξιακή πορεία, τουλάχιστον ως προς την ολοκλήρωση του προτύπου του σοφού ατόμου και τη διαφοροποίησή του από το πρότυπο του έξυπνου ατόμου. Ειδικότερα, με βάση το εύρημα ότι κυρίως τα πολύ νεαρά άτομα, ηλικίας 15-16 ετών, δίνουν έμφαση στις ειδικές δεξιότητες και στα έμφυτα χαρίσματα του σοφού ατόμου, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η απαρχή της διαμόρφωσης του προτύπου του σοφού ατόμου είναι πιθανό να βρίσκεται στην εφηβεία. Και αυτό διότι η υπερτίμηση του χαρίσματος ή και του ταλέντου, ως κάτι έμφυτου και λίγο-πολύ ανεξήγητου, αντανακλά ουσιαστικά την αδυναμία να προχωρήσει κανείς σε βαθύτερες ερμηνείες της συμπεριφοράς ενός ατόμου. Αντιστρόφως, από τη σαφώς μεγαλύτερη έμφαση που δίνουν οι ενήλικοι συμμετέχοντες, σε σύγκριση με τους ανήλικους μαθητές, στη διαλεκτική-σύνθετη σκέψη αλλά και στη ρέουσα νοημοσύνη-διαχείριση δυσεπίλυτων προβλημάτων ως συστατικές συνιστώσες του σοφού ατόμου, διαπιστώνεται ότι η ολοκλήρωση του προτύπου του σοφού ατόμου, προοιούσης της ηλικίας, συνίσταται στην ολοένα και μεγαλύτερη αναγνώριση της συμβολής σύνθετων γνωστικών παραγόντων στη διαμόρφωση του προτύπου αυτού.

Το πρότυπο του έξυπνου ατόμου, από την άλλη, μοιάζει να ακολουθεί αντίστροφη πορεία. Βάσει των συστηματικά χαμηλότερων εκτιμήσεων που έδωσαν οι ενήλικες και, κατά κύριο λόγο, οι ηλικιωμένοι συμμετέχοντες, σε σχέση με τους ανήλικους μαθητές, στη διαλεκτική-σύνθετη σκέψη του έξυπνου ατόμου καθώς και στην αποκρυσταλλωμένη νοημοσύνη-συμβολή του στη γνώση, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι, με το πέρασμα της ηλικίας, υποτιμούνται οι σύνθετες γνωστικές συνιστώσες που αποδίδονταν στο έξυπνο άτομο σε πιο πρώιμες περιόδους της ανάπτυξης. Κάτι τέτοιο, σε συνδυασμό με ό,τι συμβαίνει με το σοφό άτομο, είναι προφανές ότι αντανακλά την προοδευτικά αυξανόμενη ικανότητα εννοιολογικής διαφοροποίησης των δύο παρεμφερών γνωστικά προτύπων. Ωστόσο, φαίνεται να αντανακλά, ταυτοχρόνως, τη γενικότερη υποτίμηση του 'έξυπνου ατόμου' ως προτύπου, προϊούσης της ηλικίας. Κι ενώ, αρχικά, αποτελεί το κυρίαρχο πρότυπο ατόμου για τους μαθητές, το 'έξυπνο άτομο' καταλήγει να υποτιμάται πλήρως από τους γέροντες.

Διακριτές βιολογικές και κοινωνικές επιδράσεις και εμπειρίες ανάλογα με την ηλικία, ενδέχεται να ευθύνονται για την αλλαγή προτύπων με το πέρασμα της ηλικίας. Για παράδειγμα, ο εμφανής προσανατολισμός των εκπαιδευτικών διαδικασιών στις δυτικές κοινωνίες πρωτίστως προς την ανάπτυξη της νοημοσύνης (Sternberg, 1997, 2001) μπορεί να αποτελεί έναν καλό λόγο για την υπερέτιμηση της έξυπνάδας από τους ανήλικους μαθητές. Από την άλλη, η αποδιοργάνωση νευροβιολογικών δομών σχετικών με τη ρέουσα νοημοσύνη (Baltes, 1997), είναι πιθανό να οδηγεί το άτομο σε μια κατ' ανάγκη αναπροσαρμογή των προτύπων του. Έτσι, γνωστικά πρότυπα στα οποία εμπλέκεται πρωτίστως η αποκρυσταλλωμένη νοημοσύνη φαίνεται να είναι πιο προσιτά σε ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας (Baltes, 1997. Baltes & Staudinger, 2000).

Σχετικά με την ανάπτυξη των άδηλων θεωριών των ανθρώπων για το δημιουργικό άτομο και για τον ανθρωπιστή, η παρούσα έρευνα κατέληξε στη διαπίστωση ότι οι ηλικιακές επιδράσεις στη διαμόρφωση των δύο προτύπων απορρέουν κυρίως από τις συστηματικά υψηλότερες εκτιμήσεις των μεσήλικων συμμετεχόντων και των δεκαεξάχρονων εφήβων (Α' Λυκείου) για τις γνωστικές συνιστώσες τους, σε σύγκριση με όλες τις υπόλοιπες ομάδες. Επίσης, απορρέουν από τη συστηματική υποτίμηση των προτύπων του δημιουργικού ατόμου και του ανθρωπιστή από τους ηλικιωμένους συμμετέχοντες. Όσον αφορά τους εφήβους, τα ευρήματα αυτά φαίνεται να ενισχύουν την άποψη ότι γύρω στα 16 χρόνια της ζωής το άτομο αρχίζει να διαμορφώνει τις θεωρίες του για σύνθετες έννοιες, όπως αυτές που εξετάστηκαν στην έρευνά μας.

Ως προς τα άτομα μέσης ηλικίας, από την άλλη, τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό και με τη γενικότερη υπερτίμηση του προτύπου του σοφού ατόμου, είναι πολύ πιθανό να αντανakλούν την αναγνώριση, σε αξιολογικό επίπεδο, τόσο της σοφίας όσο και της δημιουργικότητας και του ανθρωπισμού ως εξαιρετικά θετικών ιδιοτήτων που οδηγούν στη μέγιστη προσφορά στην κοινωνία. Κάτι τέτοιο είναι απολύτως συμβατό με τις αναπτυξιακές προκλήσεις που αντιμετωπίζει το άτομο στη μέση ηλικία (Erikson, 1997), κατά τη διάρκεια της οποίας βρίσκεται στο απόγειο της δράσης και της προσφοράς του στο κοινωνικό σύνολο, τόσο επαγγελματικά, όσο και κοινωνικά και μέσα από το ρόλο του στην οικογένεια.

Αντιθέτως, με βάση το εύρημα ότι οι ηλικιωμένοι συμμετέχοντες υπερτιμούν τη σοφία ως γνωστικό χαρακτηριστικό του ατόμου και υποτιμούν όλες τις υπόλοιπες έννοιες, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι η σοφία είναι πιθανό να αποτελεί το μόνο επιθυμητό χαρακτηριστικό και στόχο στη γεροντική ηλικία. Το συμπέρασμα αυτό συνάδει με ερευνητικά δεδομένα (Dixon, 1999) αλλά και με θεωρητικές απόψεις για την ταύτιση της σοφίας με τη βέλτιστη δυνατή ολοκλήρωση της ενδο-προσωπικής ανάπτυξης. Ειδικότερα, τόσο οι άδηλες όσο και οι έδηλες θεωρίες για τη σοφία (βλ. Baltes, in press. Μωραϊτού, 2002) την έχουν συνδέσει συχνά με την ενασχόληση με επιτακτικά οντολογικά ζητήματα προκειμένου να αντιμετωπιστεί γνωστικά ο θάνατος, καθώς και με την ανασκόπηση της ζωής και τη συσχέτιση των γεγονότων της σε ένα είδος προσωπικής ιστορίας, προκειμένου η ζωή να αποκτήσει νόημα και αξία, και να μην οδηγηθεί το ηλικιωμένο άτομο στην απελπισία. Σ' αυτό το πλαίσιο, η σοφία φαίνεται ότι αναγνωρίζεται από τους ηλικιωμένους ανθρώπους ως μια εξαιρετικά σημαντική ιδιότητα που τους βοηθά να διαχειριστούν αποτελεσματικά τις αναπτυξιακές προκλήσεις της τελευταίας φάσης της ζωής (βλ. Baltes, in press. Erikson, 1997. Μωραϊτού, 2002).

Αξιοσημείωτα, ωστόσο, είναι και τα ευρήματα από τη μικρότερη σε ηλικία ομάδα, δηλαδή από τους 13χρονους μαθητές (Α΄ Γυμνασίου). Αυτά τα άτομα, παρά τα 13 κατά μέσο όρο χρόνια της ζωής τους, παρουσίασαν εκτιμήσεις παρόμοιες με εκείνες των ενηλίκων για τις γνωστικές συνιστώσες του σοφού ατόμου. Λαμβάνοντας υπόψη την υπεραντιπροσώπευση του υψηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου στην ομάδα αυτή σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ομάδες μαθητών, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι το εμπλουτισμένο από την άποψη της παροχής γνώσεων αλλά και της δημιουργίας προτύπων οικογενειακό περιβάλλον είναι πιθανό να διευκολύνει και να επιταχύνει ηλικιακά τη διαμόρφωση των άδηλων θεωριών των ανθρώπων για το πρότυπο του σοφού ατόμου. Σε ανάλογες διαπιστώσεις, άλ-

λωστε, κατέληξε και προηγούμενη σχετική εργασία (Μωραΐτου et al., 2004).

Παρά τις διαφορές, μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι υπάρχουν κάποια γνωστικά χαρακτηριστικά για τα οποία οι συμμετέχοντες όλων των ηλικιών δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη συνεισφορά τους σε ένα συγκεκριμένο πρότυπο ατόμου. Αξιοσημείωτο είναι ότι, όσον αφορά το σοφό άτομο, βρέθηκε ότι δίνεται έμφαση στον παράγοντα *Αποκρυσταλλωμένη Νοημοσύνη-Συμβολή στη Γνώση*. Από την άλλη, ως η πιο αντιπροσωπευτική γνωστική συνιστώσα του προτύπου του έξυπνου ατόμου αναγνωρίστηκε από σχεδόν όλες τις ηλικιακές ομάδες (πλην των ηλικιωμένων) η *Ρέουσα Νοημοσύνη-Διαχείριση Δυσεπίλυτων Προβλημάτων*. Αυτή η καθοριστική διαφορά μεταξύ σοφού και έξυπνου ατόμου ως προς το είδος της νοημοσύνης που καθορίζει το κάθε πρότυπο, αποκαλύπτει ότι στο νου των ανθρώπων η σοφία ως συσσώρευση σωμάτων γνώσης φαίνεται να αποτελεί τη βέλτιστη δυνατή αλλά σαφώς διαφοροποιημένη συνέχεια της νοημοσύνης κατά τη διά βίου ανάπτυξη (βλ. Baltes & Freund, 2003. Sternberg, 1990, 1998).

Ως κοινώς αναγνωρισμένη, ισχυρή συνιστώσα του προτύπου του δημιουργικού ατόμου αναδείχθηκε ο παράγοντας *Ειδικές Δεξιότητες-Έμφυτα Χαρίσματα*, επιβεβαιώνοντας ως προς το σημείο αυτό σχετικές θεωρίες (βλ. Κωσταρίδου-Ευκλείδη, 1997). Αντιθέτως, καμία αντιπροσωπευτική — από την άποψη της έμφασης από όλες τις ομάδες ηλικίας — γνωστική συνιστώσα αλλά ούτε και μια γενικότερα ισχυρή γνωστική πλευρά δεν αναγνωρίζεται στον ανθρωπιστή, σε πλήρη αντίθεση με το σοφό άτομο. Με βάση το εύρημα αυτό, θα μπορούσε να οδηγηθεί κανείς στη διαπίστωση ότι η ηθικοκοινωνική φύση του ανθρωπισμού δε φαίνεται να διακρίνεται από ένα ισχυρό γνωστικό υπόβαθρο στο μυαλό των απλών ανθρώπων, παρόλο που, όπως είδαμε, ποιοτικά το υπόβαθρο αυτό παρουσιάζει μοναδική ομοιότητα με το γνωστικό υπόβαθρο της σοφίας ως προς τη διαλεκτική-σύνθετη σκέψη.

Γενικότερα, πάντως, από τη σύγκλιση των απόψεων ως προς τις παραπάνω γνωστικές συνιστώσες, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι άνθρωποι από την εφηβεία και μετά διαθέτουν τουλάχιστον μια στοιχειώδη θεώρηση για κάθε πρότυπο ατόμου, η οποία τους επιτρέπει και να διαφοροποιούν τα πρότυπα αυτά μεταξύ τους.

Συμπέρασμα

Σε σύγκριση με τα ευρήματα και τις διαπιστώσεις προηγούμενων ερευνών, η παρούσα εργασία επιβεβαιώνει τα εμπειρικά δεδομένα μιας σειράς με-

λετών (Bluck & Glück, 2004. Kitchener & Brenner, 1990. Pasupathi et al., 2001) σχετικά με την καθοριστική σημασία που μπορεί να έχει η εφηβεία ως εναρκτήρια ηλικία για τη δόμηση, αλλά και για την αξιολογική αποτίμηση του προτύπου για το σοφό άτομο. Επικυρώνει, επίσης, τις διαπιστώσεις σχετικά με τη νεανική και με τη μέση ηλικία (Bluck & Glück, 2004. Kitchener & Brenner, 1990. Webster, 2003. Wink & Helson, 1997), όσον αφορά τον εμπλουτισμό και την υπερτίμηση του προτύπου του σοφού ατόμου από τα άτομα των ηλικιών αυτών. Επιπλέον, φαίνεται να λειτουργεί επιβεβαιωτικά και ως προς τις θεωρίες και τα εμπειρικά δεδομένα σχετικά με την καθοριστική λειτουργία του σοφού ατόμου ως θετικού κι επιθυμητού προτύπου των ηλικιωμένων ατόμων (Dixon, 1999. Erikson, 1997).

Πέραν των επιδράσεων της ηλικίας στη διαμόρφωση των απόψεων για τη σοφία, παρόμοια διερεύνηση χρειάζεται να γίνει και για την ενδεχόμενη επίδραση άλλων παραγόντων σχετικών με τις ατομικές διαφορές, όπως του μορφωτικού και κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, του είδους του επαγγέλματος που ασκεί κανείς, της ύπαρξης συντρόφου κ.λπ. Και αυτό διότι υπάρχουν ήδη θεωρίες αλλά και σποραδικά εμπειρικά δεδομένα που υποστηρίζουν ότι υπάρχουν τέτοιου είδους επιδράσεις τόσο σε επιμέρους εκφάνσεις της ατομικής σοφίας όσο και στο είδος των άδηλων θεωριών για τη σοφία που διαμορφώνει κανείς (Baltes & Staudinger, 2000. Sternberg, 2001). Επιπλέον, πέρα από τις γνωστικές συνιστώσες της σοφίας, θα πρέπει να διερευνηθεί και η διάσταση της ιστορικά αναγνωρισμένης ηθικοκοινωνικής της πλευράς, καθώς και των στοιχείων της προσωπικότητας του σοφού ατόμου (βλ. Baltes, in press. Μωραΐτου, 2002), έτσι ώστε να διαμορφωθεί μια, κατά το δυνατό, ολοκληρωμένη εικόνα για τη σοφία. Τέλος, ένα επόμενο σημαντικό βήμα στη μελέτη της σοφίας από την ψυχολογία θα πρέπει να είναι η κατασκευή ενός μικρού και εύχρηστου ερωτηματολογίου που θα μπορεί να διαφοροποιεί τα άτομα ως προς το πόσο σοφά είναι. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι η εργασία αυτή δεν αποτελεί παρά μόνο μια πρώτη κι αποσπασματική προσέγγιση της πολύπλοκης φύσης της σοφίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, C., & Langer, E. (Eds.). (1990). *Higher stages of human development: Perspectives on adult growth*. New York: Oxford University Press.
- Αλεξόπουλος, Δ. (2004). Έλεγχος αποτελεσμάτων στατιστικών αναλύσεων: Παραγοντική ανάλυση. Στο Α. Ευλείδη, Γ. Κιοσέογλου, & Γ. Θεοδωράκης (Επιμ. Έκδ.), *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος* (Τόμος 2, σ. 221-247). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Ardelt, M. (2003). Empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25(3), 275-324.
- Aspinwall, L., & Staudinger, U. (2003). A psychology of human strengths: Some central issues of an emerging field. In L. Aspinwall & U. Staudinger (Eds.), *A psychology of human strengths. Fundamental questions and future directions for a positive psychology* (pp. 9-22). Washington, DC: American Psychological Association.
- Baltes, P. B. (1997). On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory. *American Psychologist*, 52, 366-380.
- Baltes, P. (in press). *Wisdom as orchestration of mind and virtue* (Book in preparation. Max Planck Institute for Human Development, Berlin). Retrieved September 20, 2004 from internet: <http://library.mpib-berlin.mpg.de/iv/iv.php?dept=ps>
- Baltes, P. B., & Freund, A. M. (2003). The intermarriage of wisdom and selective optimization with compensation: Two meta-heuristics guiding the conduct of life. In C. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (pp. 249-273). Washington, DC: American Psychological Association.
- Baltes, P. B., Glück, J., & Kunzmann, U. (2002). Wisdom: Its structure and function in regulating successful life span development. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (pp. 327-347). New York: Oxford University Press.
- Baltes, P., & Singer, T. (2001). Plasticity and the aging mind: An exemplar of the biocultural orchestration of brain and behaviour. *European Review: Interdisciplinary Journal of the Academia Europaea*, 9, 59-76.
- Baltes, P. B., & Staudinger, U. (Eds.). (1996). *Interactive minds: Life-span perspectives on the social foundation of cognition*. New York: Cambridge University Press.
- Baltes, P. B., & Staudinger, U. (2000). Wisdom: A meta-heuristic to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55, 122-136.
- Baltes, P., Staudinger, U., & Lindenberger, U. (1999). Lifespan psychology: Theory and application to intellectual functioning. *Annual Review of Psychology* 50, 471-507.
- Bluck, S., & Glück, J. (2004). Making things better and learning a lesson: Experiencing wisdom across the lifespan. *Journal of Personality*, 72(3), 543-572.
- Csikszentmihalyi, M., & Rathunde, K. (1990). The psychology of wisdom: An evolutionary interpretation. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development* (pp. 25-51). New York: Cambridge University Press.
- Dixon, R. A. (1999). The concept of gains in cognitive aging. In N. Schwarz, D. C. Park, B. Knauper, & S. Sudman (Eds.), *Cognition, aging, and self-reports* (pp. 71-92). Philadelphia, PA: Taylor & Francis.
- Erikson, E. (1997). Eight ages of man (sel.). In R. Diessner (Ed.), *Sources: Notable selections in human development* (pp. 15-24). Guilford, CT: Dushkin / McGraw-Hill. (Original work published in 1963)
- Keyes, C., & Haidt, J. (2003). Introduction: Human flourishing - The study of that which makes life worthwhile. In C. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (pp. 3-12). Washington, DC: American Psychological Association.
- Kitchener, K. S., & Brenner, H. G. (1990). Wisdom and reflective judgment: Knowing in the face of uncertainty. In R. J. Sternberg (Ed.), *Wisdom: Its nature, origins, and development* (pp. 212-229). New York: Cambridge University Press.
- Kline, P. (1994). *An easy guide to factor analysis*. London: Routledge.

- Κωσταρίδου-Ευκλείδη, Α. (1997). *Ψυχολογία της σκέψης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μωραΐτου, Δ. (2002). *Η έρευνα της σοφίας ως γνωστικού χαρακτηριστικού των ατόμων και κυρίως των ηλικιωμένων*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μωραΐτου, Δ., Ευκλείδη, Α., & Κιοσέογλου, Γ. (2004). Άδηλες θεωρίες για τη σοφία στον ελληνικό πληθυσμό: Μια περιγραφική προσέγγιση με τη χρήση της παραγοντικής ανάλυσης αντιστοιχιών και της ιεραρχικής ανάλυσης συστάδων. Στο Α. Ευκλείδη, Γ. Κιοσέογλου, & Γ. Θεοδωράκης (Επιμ. Έκδ.), *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδος* (Τόμος 2, σ. 271-300). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Pasupathi, M., Staudinger, U., & Baltes, P. (2001). Seeds of wisdom: Adolescent's knowledge and judgment about difficult life problems. *Developmental Psychology, 37*, 351-361.
- Peterson, C., & Seligman, M. (2004). *Character strengths and virtues. A handbook and classification*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Seligman, M. (2003). Foreword: The past and the future of positive psychology. In C. Keyes & J. Haidt (Eds.), *Flourishing. Positive psychology and the life well-lived* (pp. xi-xx). Washington, DC: American Psychological Association.
- Staudinger, U., & Leipold, B. (2003). The assessment of wisdom-related performance. In S. Lopez & C. Snyder (Eds.), *Positive psychological assessment: A handbook of models and measures* (pp. 171-184). Washington, DC: American Psychological Association.
- Sternberg, R. (1990). *Wisdom: Its nature, origins, and development*. New York: Cambridge University Press.
- Sternberg, R. (1997). *Successful intelligence*. New York: Plume.
- Sternberg, R. (1998). A balance theory of wisdom. *Review of General Psychology, 2*(4), 347-365.
- Sternberg, R. (2001). Why schools should teach for wisdom: The balance theory of wisdom in educational settings. *Educational Psychologist, 36*(4), 227-245.
- Stuart-Hamilton, I. (1996). Intellectual changes in late life. In R. T. Woods (Ed.), *Handbook of the clinical psychology of ageing* (pp. 23-41). Chichester, UK: Wiley.
- Webster, J. D. (2003). An exploratory analysis of a self-assessed wisdom scale. *Journal of Adult Development, 10*, 13-22.
- West, R. (1991). *Computing for psychologists. Statistical analysis using SPSS and MINITAB*. Chur, Switzerland: Harwood.
- Wink, P., & Helson, R. (1997). Practical and transcendent wisdom: Their nature and some longitudinal findings. *Journal of Adult Development, 4*, 1-15.

DEVELOPMENT OF LAY-PERSONS' IMPLICIT THEORIES ABOUT THE WISE PERSON: COMPARISON WITH THE CLEVER PERSON, THE CREATIVE, AND THE HUMANIST

Despina Moraitou and Anastasia Efklides
Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Abstract: The aim of this study was to reveal the relations of age with the formation of everyday views of lay persons on the prototype of the wise person as compared to other related prototypes, such as the clever person, the creative, and the humanist. A sample of 417 participants, 13 to 83 years of age, answered to the 'Cognitive Characteristics Questionnaire' that consisted of 61 items – cognitive characteristics, for the wise, the clever, the creative person, and the humanist. The factor analysis revealed that the cognitive characteristics of the wise person are organized in 4 main factors that are not identical to those of the other prototypes. These factors were the following: (a) Dialectical – Complex Thinking, (b) Crystallized Intelligence – Contribution to Knowledge, (c) Fluid Intelligence – Managing of Hard to Solve Problems, (d) Special Skills – Innate Gift. A series of ANOVAS showed that the young students view wisdom more as special skills and innate gift as compared to adults, who attribute to it a greater number of and more complex cognitive characteristics. Inversely, cleverness appears as the dominant cognitive prototype of youngsters.

Key words: Clever person, Creative person, Humanist, Wise person.

Address: Despina Moraitou, Samakoviu 14, 546 36 Thessaloniki, Greece. Tel.: + 30-2310-201372, Fax: + 30-2310-201372, E-mail: chara333@hol.gr